

Երեւան

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Ա.Վ. Ար. Զարգարյան

ՄԵՏ
3/10/96

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻ
ԶԱՆԱԶԱՆ ԵԶՐԵՐԸ

Սիրելի ծնողաց՝
ՊԵՏՐՈՍ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆԻ ԵՒ
ՎԱՐԴԱՆՈՒՇ ՆԱԽՉԲԵՐԵԱՆԻ
հիշատակից

295
2008

Պետրոսեան Անդրանիկ

Պ 503 Դարաբաղի հիմնախնդրի զանազան եզրերը.
«Ոսկան Երևանցի». — 1996, 80 էջ:

Պ 0808010413 — 96
847 (01) — 96

ԳՄԴ 66.3 (22)

© Անդրանիկ Պետրոսեան
Antranig Bedrossian

© «Ոսկան Երևանցի»
«Voskan Erevantsi»

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Անդրանիկ Պետրոսեանը ծնած է Եգիպտոս՝ Աղեքսանդրիա: Հայեցի ուսումը ստացած է տեղւոյն բարձրագոյն նախակրթարանին՝ Պօղոսեան ազգային վարժարանին, երկրորդական ուսումը՝ արաբերէնով եւ ֆրանսերէնով ֆրանսական՝ Սէն Մարք անմարանին մէջ:

1969-ին ծնողաց հետ կը հաստատուի Կանադա, Մոնրէալի Գոնգորտիա համալսարանէն կը ստանայ Առեւտրական գիտութիւններու վկայական՝ հաշտապահական մասնագիտութեամբ:

Ներկայիս Քէպէքի համալսարանը (UQAM) կը մասնագիտանայ քաղաքական գիտութեանց՝ միջազգային յարաբերութեանց բաժնին մէջ:

Կ'անդամակցի Քէպէքի Association d'économie politique (քաղաքական տրնտեսութեան ընկերակցութիւն) եւ Association de Science politique (քաղաքական գիտութեան ընկերակցութիւն) կազմակերպութիւններուն:

Ազգային-գաղութային կեանքէն ներս
ունեցած է քաղաքական-մշակութային գոր-
ծունէութիւն, եղած է Կանադայի Հայ դատի
յանձնախումբի անդամ, Համազգային Հայ
մշակութային ընկերակցութեան Կանադայի
շրջանային վարչութեան անդամ, տարիներ
ով աշխատակցած է Մոնրէալի «Հորիզոն»
շաբաթաթերթին, տուած է դասախօսութիւն-
ներ երիտասարդական եւ համալսարանա-
կան շրջանակներու մէջ:

Տիկնոջ՝ Խաթուն Թեմիզճեանին հետ
սիմնած է «Պայքար» գրքի ակումբը: Ներ-
կայիս անդամ է Հայ մշակութային շրջա-
նակի վարչութեան:

Այս ուսումնասիրութիւնը քննական մօտեցումով՝ Ղարա-
բաղի հիմնախնդիրը կը գետեղէ միջազգային յարաբե-
րութիւններու ծիրին մէջ: Այդ տեսանկիւնէն դիտուած՝
կարելի է գայն ներկայացնել զանազան տարազներու
տակ, համաձայն իրաքանչիւրը բնութագրող եւ ներկա-
յացնող սահմանումներուն ու սկզբունքներուն: Սկզբունք-
ներն ու սահմանումները, որոնք կը ներկայանան իրենց
հակասութիւններով եւ առանձնայատկութիւններով, ի՞նչ-
պիսի կանխամտածուած ու շահամէտ գործածութեան
կենթարկուին՝ մասնագէտներու, ուսումնասիրող հեղի-
նակներու, լրատուական միջոցներու, դիւանագիտական եւ
քաղաքական շրջանակներու կողմէ, երբ անոնք կ'առըն-
չուին Ղարաբաղի եւ նման հարցերու հետ, երբ անոնք
կրնան ճշդորոշիչ դեր ունենալ փոքր ժողովուրդներու
ապագային վրայ:

Ո՞րոնք են Ղարաբաղի հիմնախնդիրը ներկայացնող զա-
նազան սահմանումները, անոնց համապատասխանող
տարազներն ու երեսները եւ անոնց տուն տուող քաղա-
քական դիրքորոշումներն ու շահերը: Օգտագործված
ուսումնասիրութիւններն ու կեցուածքները իբրեւ հիմ
ունին արեւմտեան շրջանակներու կողմէ ընկալուած
սկզբունքները, հետեւաբար, այս գրութեան մէջ Ղարա-

բաղի հիմնախնդրի քննութիւնն ալ պիտի ընթանայ նոյն ուղիով: Աշխարհի ընթացքը զանազան ժողովուրդներ նոյնատեսակ չեն ըմբռներ եւ ո՛չ ալ կը շարժին: Հոս է որ արեւմտամէտ սահմանումներն ու տարազը հարցականի տակ կը դրուին, եւ անոնց հակադրութիւններու ընդմէջէն կարելի կըլլայ Ղարաբաղի հիմնախնդիրը սկզբունքայնօրէն յառաջացնել:

Երբ հարց կը տրուի թէ Ղարաբաղի մէջ ո՞վ է իրաւունքներ պահանջողը, ապա հարկ կը տեսնուի ազգ, ազգային խմբաւորում եւ ժողովուրդ բառերը սահմանելու՝ ճշդելու համար իրատեսերը: Ազգայնականութեան գաղափարի եւ ազատ ինքնորոշման սկզբունքի սահմանումը նոյնպէս անհրաժեշտ կը դառնայ երբ Ղարաբաղի առնչութեամբ հարց կը տրուի թէ՛ ո՞րոնք են անոր պետականութեան պահանջի հիմնական սկզբունքները: Իսկ եթէ պետական տարազն է որ պիտի ճշդուի, ապա հարկ է սահմանել ինքնավարութիւն եւ ազգ-պետութիւն յղացքները: Եթէ Ղարաբաղի հարցը հողային եւ սահմանային վեճ է, ապա ո՞րոնք են հարցի այդ ձեւի ըմբռնումի առաւելութիւններն ու սահմանափակումները: Ղարաբաղի հարցը երբ կը զետեղուի բազմազգեան ազգ-պետութիւններու փոքրամասնութեանց իրաւունքներու պայքարի ծիրին մէջ, նման իրավիճակը ի՞նչ հետեւանքի կրնայ յանգիլ հոն բնակող հայ ժողովուրդին համար:

Ղարաբաղի հիմնախնդիրը ի՞նչ ըմբռնում ունի՝ երբ ան կը դիտուի միջազգային եւ շրջանային ազդակներուն լոյսին տակ, ըլլան անոնք ռազմագիտական, հողային կամ այլ հիմնաւորումով ազդակներ:

Ի՞նչ է միջազգային կազմակերպութիւններու դերը Ղարաբաղի եւ նման հարցերու լուծման մէջ: Անոնք ի՞նչ հակասական կացութիւններու, սկզբունքային եւ գործնական ի՞նչ սահմանափակումներու առջեւ կը գտնուին երբ այս հարցերը լուծելու կը ձեռնարկեն:

Ուսումնասիրութիւնը ակնյայտ կը դարձնէ նման հարցերու լուծման երկու հակադիր դիրքորոշումներու անկալութիւնն ու միանգամայն անոնց լրացուցիչ հանգամանքը: Մին՝ միջազգային սահմաններու անձեռնմխելիութիւնը եւ անկէ ակնկալուած միջազգային կայունութիւնն է: Միւսը կը հանդիսանայ ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման սկզբունքը եւ անկէ նոյնպէս ակնկալուած կայունութիւնը:

Վերջաբանին մէջ, տեսական վերլուծումներու վրայ հիմնուելով, բաղդատական մը կը կատարուի Ղարաբաղի հիմնախնդիրը ներկայացնող տարազներուն եւ անոնցմէ բխած լուծումներուն միջեւ, բացայայտելով նպաստաւոր, ընդունելի եւ աննպաստ նկատուած ելքերը՝ շրջանային եւ միջազգային համակարգի զարգացումներուն լոյսին տակ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՑ ՍԿՋԲՈՒՆՔԱՅԻՆ ՍԱՄԱՆՈՒՄԸ

Արեւելյան Եւրոպայի եւ Խորհրդային Միութեան մէջ տեղի ունեցած զարգացումները, 1987—1991 ժամանակաշրջանին, աննախընթաց փոփոխութիւններու առջեւ դրին այդ շրջանը: Քաղաքական գիտութիւններու մասնագիտացած կարգ մը ուսումնասիրութիւններ այսօր արդէն կ'անդրադառնան թէ աշխարհի քաղաքական ճակատագիրը վարելու ձգտող արտախորհրդային մեծերը պատրաստ չէին այդ արագընթաց փոփոխութիւնները ընկալելու, մանաւանդ ըմբռնելու եւ ընդունելու երկար ժամանակ ստեղծուած, ծածկուած կամ մոռացուած ազգային ու հողային հարցերը: Համաշխարհային Բ. պատերազմի ավարտին ստեղծուած հողային բաժանումները, պաղ պատերազմի ժամանակ ձեւավորուած՝ աշխարհը ազդեցութեան գոտիներու բաժանումը, արեւմտաեւրոպական գաղութատիրութենէն ազատագրուող ասիական ժողովուրդներուն՝ պետական արուեստական սահմաններու պարտադրումն ու ստեղծումը կարծել տուին այդ մեծերուն թէ նախկին Խ. Միութեան անկախացած հանրապետութիւններու վիճելի բազմաթիւ հողային, սահմանային եւ այլ ազգային հարցերը կարելի է պարտադրա-

բար ստեղծել՝ խոչընդոտ հանդիսանալ այդ աշխարհագրական շրջանէն տակաւ հասնող ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման պահանջներուն:

Այսօր սակայն միջազգային քաղաքական շրջանակներ՝ ազատ ինքնորոշման կամ անջատողական (նայած թէ ի՞նչ տեսանկիւնէ կը դիտուի) շարժումներու մնայուն եւ ծաւալող երեւոյթին առջեւ հարկադրուած են լուրջ մօտեցում ցուցաբերելու: Այդ մօտեցումները կը տարրութիւն ազատ ինքնորոշման իրաւունքի ժխտումին, անոր մասամբ եւ սահմանափակ գործածութեան եւ վերջապէս անոր վերանորոգուած ըմբռնումով գործադրման մէջ: Նմանօրինակ հոլովոյթի ենթարկուելու վրայ են նաեւ այս հարցերուն հետ առնչութիւն ունեցող այլ սկզբունքներն ու սահմանումները:

Պետականութենէ զուրկ ազգային խմբաւորումներ, ժողովուրդներ, բնիկներ՝ իրենց քաղաքական թէ մտաւորական շրջանակներու առաջնորդութեամբ, ամենուրեք, առաւել կամ նուազ կերպով, հարցականի տակ կ'առնեն մեծերու ստեղծած բաժանումները եւ քննական ակնոցով կը դիտեն այդ ուղղութեամբ առաջ քշուած տեսութիւններն ու սահմանումները: Եթէ երէկ մեծերուն եւ անոնց հետեւող փոքրերուն՝ գաղութատիրութիւնը եւ ժողովուրդներու գերեվարումը արդարացնող եւ օրինականացնող բացատրութիւններ եւ սկզբունքներ էին պէտք, այսօր ալ տեսութիւններ, սահմանումներ եւ սկզբունքներ շրջագայութեան մէջ կը դրուին՝ արդարացնելու այլապէս անարդարանալի ազգային եւ հողային բաժանումները, տեսականացնելու՝ արուեստական պետութիւններու ստեղ-

ծումը, արագացնելու՝ ազգային փոքրամասնություններու համարկումը եւ ապա ձուլումը տուեալ պետութեան սահմաններէն ներս: Ակնյայտ է մանաւանդ աշխարհի մեծերու՝ ժողովուրդները շուկայումի համաշխարհային քաղաքականութեան մէջ գործիքի, անոր տարածման ազդակի եւ պաշտպանի վերածելու ձգտումը:

+ Ամէն ժողովուրդ պէ՛տք է որ իր պետութիւնը ունենայ: Ամէն ազգային խմբաւորում ա՛զգ է:

Ահաւասիկ այն հարցադրումները որոնց կ'ենթարկուին քաղաքական եւ պետական իրաւունք փնտռող ժողովուրդները: Այս հարցադրումին կ'ենթարկուի նաեւ իր ազատ ինքնորոշման համար պայքարող Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը:

Այս հարցադրումները միթէ չե՛ն միտիր կասկածի տակ առնելու պայքարող ժողովուրդներու դատին օրինակաւորութիւնը եւ խախտելու՝ անոնց ինքնավստահութիւնը: Աշխարհի ուղղութիւնը հակակշռել փորձող մեծերուն համար անկախ պետութիւններու բազմացումը կը դժուարացնէ աշխարհը իրենց կամքին ենթարկելու որեւէ փորձ եւ ծրագիր:

Մասնագէտներու այն վերլուծումներն ու դիրքորոշումները որոնք կը համընկնին պաշտօնական (իմա՛ պետական) քաղաքականութեան հետ կը ստանան համապատասխան քաջալերանք եւ օժանդակութիւն: Մասնագէտներն ալ իրենց կարգին իրենց ուսումնասիրութիւնները կը կեդրոնացնեն այդ ուղղութեամբ: Լրատուական սպա-

սարկութիւններն իրենց հերթին կը լեցին այդ (գիտական) ուսումնասիրութիւններուն վրայ հանրութեան լուսաբանելու համար նախկին Խ. Միութեան շրջանէն եւ այլ երկրամասերէ եկող ազգային հարցերը:

1 — ԱԶԳ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՄԲԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐ

Ազատ ինքնորոշման սկզբունքի հիման վրայ նոր պետութիւններու կազմութիւնը կրկին սեղանի վրայ կը բերէ՝ ազգ, ազգային խմբաւորում, ազգային պետութիւն սկզբունքներու սահմանումը:

Արեւմուտքի մէջ այսօր ազգային հարցի շուրջ երեք գլխաւոր գիտական հոսանքներ կան:

Առաջինը ազգը (nation) կը համարէ որպէս բնական եւ ընդհանրական երեւոյթ, որ շարունակութիւնը կը հանդիսանայ ազգագրական խմբաւորումներուն (ethnic kinship): Այս գաղափարին ջատագովները ազգերու կազմութիւնը կը նկատեն որպէս պատմական ընկերաքաղաքական բարդ հոլովոյթի արդիւնք: Այս դպրոցին պատկանող հեղինակ մը՝ Անթընի Սմիթ կ'ընդունի թէ ազգերու արդի տիպաբը սերտ կապ ունի ազգային խմբաւորումներու պատմական հոլովոյթին հետ: Այս հեղինակին համար, **էթնիք** խմբաւորումներու շատ մը յատկանիշներ հիմը կը կազմեն նաեւ շատ մը ազգերու ինքնութեան բնորոշումին: Ահա այդ յատկանիշներէն ոմանք — հաւաքական անուանակոչում, հասարակաց ծագում, պատմութիւն, իւրայատուկ մշակոյթ, հաւաքական հողատարածք,

միակամութիւն եւ կազմակերպուած կրօն:¹ Այս սահմանումի ծիրին մէջ ազգը կը գրաւէ աւելի բարձր դիրք քան ազգային (ցեղային) կամ **էթնիք** խմբաւորումը: **էթնիք** խմբաւորումը գլխաւորաբար կը յատկանշուի որպէս հասարակաց մշակոյթ եւ լեզու ունեցող մարդկային հաւաքականութիւն: Ազգը այդ հասկացողութեան մէջ կ'ընդգրկէ նաեւ պատմական հասարակաց անցեալի, հողային եւ հասարակաց ճակատագրի ազդակները՝ հասնելով մինչեւ քաղաքական ուրոյն գոյութեան: Այս սահմանումի ծիրին մէջ ազգեր կրնան ձեռք բերել պետականութեան իրաւունքը, մինչ **էթնիք** խմբաւորումներ՝ բաղկացուցիչ մասը կրնան կազմել ազգի մը եւ անոր հիմնած պետականութեան:

Սկզբունքային այդ ծիրին մէջ կարելի է դասաւորել հայ ազգի անկախ պետականութեան ձգտումն ու անոր իրականացումը: Արդեօք նոյնը կարելի՞ է ըսել Ղարաբաղի համար: Եթէ Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը դիտուի որպէս լեզուական, մշակութային, կրօնական ինքնութեամբ սահմանուող շրջանային հաւաքականութիւն՝ ադրբեջանական ազգի կամ ազգ-պետութեան ծիրին մէջ, ապա անոր կարգավիճակը կրնայ սահմանափակուիլ տեղական՝ մշակութային եւ վարչական ինքնավարութեան մը սահմաններուն մէջ: Սակայն, երբ հաշուի կ'առնուի ադրբեջանական ազգի նորակազմութիւնը, այդ հողատարածքի վրայ հայկական ազգաբնակչութեան պատմական, մշակութային եւ քաղաքական դարաւոր ներկայու-

թիւնը, ապա սկզբունքով անխուսափելի կը դառնայ Ղարաբաղի հայ ժողովուրդին ազատ ինքնորոշման իրաւունքի ճանաչումը պետական, ազգային ուրոյն սահմաններով կամ անոր միացումը՝ Հայաստանին:

Երկրորդը՝ ազգը եւ ազգայնականութիւնը կը նկատէ իբրեւ Եւրոպայի ընկերատնտեսական արդի զարգացման արդիւնք (Անտերսըն², Կելներ³) եւ առնչութիւն կը տեսնէ այդ երեւոյթին եւ դրամատիրութեան անհաւասար զարգացման միջեւ (Կելներ եւ Հոպսպաւում⁴): Կելներ յատկապէս կը պնդէ թէ ազգերը պատմական յատուկ զարգացման արդիւնք են եւ թէ անոնց սկիզբը կը տեսնուի 18-րդ դարու Եւրոպայի մէջ, յետագային է որ երեւոյթը կը տարածուի աշխարհի այլ մասերուն մէջ: Արդիական կոչուող այս հոսանքը ազգի արդի երեւոյթի զարգացումը կ'ուզէ առնչուած տեսնել Եւրոպային հետ: Մօտեցումը վիճելի կը դառնայ երբ շատ մը հին ոչ-Եւրոպացի թէ Եւրոպացի ժողովուրդներ, անցեալին թէ այսօր, իրենց առանձնախտկութիւններուն հիման վրայ պետական ուրոյն գոյութեան իրաւունքի ճանաչումը պահանջած են եւ կը պահանջեն: Արաբներ, հայեր, յոյներ, վրացիներ, արխազներ, յիշելու համար քանի մը օրինակներ, նոր չէ որ ազգային գիտակցութեան հասած են:

² Anderson, B. *Imagined Communities*. London: Verso, 1983.

³ Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell, 1983.

⁴ Hobsbaum, Eric. *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge University Press, 1990.

¹ Smith, Anthony. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Basil Blackwell, 1986.

Երրորդը՝ Մարքսիստ հոսանքն է, որ թեև կը հետեւի արդիական (երկրորդ) հոսանքին, սակայն զարգացուցած է իր ուրոյն մօտեցումը (Պաուեր⁵, Ամին⁶): Սամիր Ամին, սակայն, ազգային երեւոյթի գոյութիւնը մասնաշատուկ չի նկատեր դրամատիրութեան: Ըստ այս վերջնոյն, ազգերու կազմաւորումը կրնայ յառաջ գալ իբրև արդիւնք պետական զօրեղ դիւանակալութեան եւ ազգային ինքնագիտակցութեան առկայութեան (Եգիպտոսի օրինակը):

2 — ԱԶԳԱՅԻՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ազգայնականութիւնը որպէս գաղափար եւ շարժում՝ արդի ժամանակներուն մէջ ժողովուրդներու կեանքը յուզող, քաղաքական վերիվայրումներ յառաջացնող ամենէն յատկանշական երեւոյթներէն է: Ազգայնականութիւնը երոպական մեծերու համար եղած է միջոց՝ աշխարհը տնտեսական նպատակներով գաղութարարման ենթակելու եւ ոտնահարելու ուրիշ ժողովուրդներու իրաւունքները: Այս իրողութիւնը կը հաստատէ այն կապը որ կայ ազգայնականութեան եւ դրամատիրութեան զարգացման միջեւ: Ազգայնականութիւնը, սակայն, եղած է նաեւ զարթեցուցիչ գաղափար որ մղած է ճնշուած, հալածուած եւ գերեվարուած ժողովուրդները՝ իրենց մարդկային եւ յազգային գոյութեան իրաւունքները հետապնդելու: Այդպէս էր պարագան 19-րդ դարուն երբ ժողովուրդներ կը

մղէին իրենց ազգային ազատագրական պայքարը Աստրեհունգարական, Օսմանեան եւ Ռուսական կայսրութիւններուն դէմ: Այդպէս էր պարագան նաեւ 20-րդ դարուն երբ այլ ժողովուրդներ մղեցին իրենց ազգային ազատագրական պայքարը արեւմտաեւրոպական գաղութատիրութեան դէմ: Այդպէս է պարագան այսօր՝ 21-րդ դարու սեմին՝ երբ ժողովուրդներ ազատ ինքնորոշման իրաւունքի հիման վրայ եւ խ. Միութեան ու Հարաւսլավիոյ փլուզումով՝ անկախ պետականութիւն հիմնեցին եւ տակաւ կը շարունակեն հիմնել:

Ազգայնականութեան մասին արտայայտուող հեղինակներ կը բաժնուին մէկէ աւելի հոսանքերու: Ոմանց համար ան՝ տուեալ ընկերութիւն մը խանգարող, յետադիմական եւ ցեղային խտրականութիւն յառաջացնող գաղափարաբանութիւն է, հետեւաբար պէտք է պայքարիլ անոր տարածման դէմ: Այս օրերուն երբ քաղաքական շրջանակները Արեւմուտքի մէջ նուազագոյնը՝ վերապահ, հուսկ ապա՝ ժխտական մօտեցում ունին փոքր ժողովուրդներու մղած ինքնորոշման պայքարին հանդէպ, ինչո՞ւ զարմանալ երբ այդ հեղինակները եւ անոնց հետեւորդները ստանան կարեւորութիւն, առաջ բերեն դաստիարակչական գրականութիւն՝ հանրային լուսաբանութեան համար, պետական քաղաքականութեան որպէս զօրավիգ:

Այլ հեղինակներու համար սակայն, ազգայնականութիւնը կը հանդիսանայ ազգերու համար դրական երեւոյթ.

⁵ Bauer, Otto. *The National Question*. Rehavia: Hakibutz Ha'artzzi, 1940.

⁶ Amin, Samir. *The Arab Nation*. London: Zed Press, 1976.

ջիկայ տասնամեակներուն ակաճատես վկաները պիտի ըլլանք ազգային խոյացող նոր կոհակներու եւ ազգայնական շարժումներու:⁷

Ըստ ուրիշ հեղինակի մը, ազգայնականութիւնը կարելի է այսպէս սահմանել.

Ազգայնականութիւնը քաղաքական օրինականութեան այն տեսութիւնն է, որ կը պահանջէ որ պետութեան մը ազգային սահմանները համապատասխանեն անոր քաղաքական սահմաններուն:⁸

Հոս նպատակայարմար է յիշել ազգայնականութեան մասին հետաքրքրական սահմանում մը եւս.

Ազգայնականութիւնը քաղաքական շարժում մըն է որ երկու յատկանիշներ ունի՝

1 — Հաւատարմութիւնը դէպի ազգային կամ էթնիք հաւաքականութիւնը կը գրաւէ հիմնական դիրք այս վերջնոյն անդամներուն մօտ:

2 — Այդ հաւաքականութիւնը կը ձգտի ունենալ իր անկախ պետութիւնը:⁹

⁷ Smith, Anthony. *Theories of Nationalism*. London: Duckworth, 1971.

⁸ Gellner, Ernest. *Nations et nationalisme*. Paris: Payot, 1989, p. 12.

⁹ Van Evera, Stephen. «Hypotheses on Nationalism and War», *International Security*, Vol. 18, No. 4 (Spring 1994), p. 5—39.

Սահմանումներու այս ծիրին մէջ, Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը՝ պատմական, ազգային, մշակութային եւ կրօնական ուրոյն դիմագիծով քաղաքական գերիշխանութիւնը ունենալու իրաւասու կը դառնայ՝ իր ազգային սահմաններուն մէջ: Այլ հարց է թէ այդ ազգային սահմաններուն մէջ կը մտնէ խորհրդային շրջանի ինքնավար մարզը միայն, թէ՞ պէտք է ներառնել արուեստականօրէն եւ ցենզամտօրէն պոկուած այն հողերը որոնք վերջին քանի մը տարիներուն հայաթափ եղած են՝ Հիւսիսային Ղարաբաղը եւ Լեռնային Գանձակը: Այլ հարց նաեւ եթէ այդ սահմաններէն պէտք է դուրս ձգել նախապէս բոնի ագրիաբնակ դարձած՝ սակայն պատմականօրէն հայկական այլ հողերը, որոնք այսօր կը գտնուին Արցախի բանակի հսկողութեան տակ:

3 — ԱԶԳ-ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՅՐԱՅԸ

Ազգերը պետական կառոյցով օժտելու գաղափարը այսօր լայն տարածում գտած է, հակառակ այդ յղացքի կարգ մը հակասական երեւոյթներուն եւ վիճելի ու գործնական հետեւանքներուն: Այսօր աշխարհի մէջ ամէն ժամանակեակ անելի անկախ պետութիւններ գոյութիւն ունին:

Ազգ-պետութեան յղացքի շուրջ այսօր երկու գլխաւոր սահմանումներ կան որոնք որպէս հիմ կը ծառայեն երբ ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման իրաւունքը քաղաքական սեղանի վրայ է:

Առաջին սահմանումին համաձայն պետութիւնը տուեալ ազգային խմբաւորումի՝ հողամասի մը վրայ պետական

կառոյց ունենալու իրաւունքն է: Ազգային (էթնիք), պետութեան տարազն է այս:

Երկրորդ սահմանումը՝ պետական կառոյցի գոյութիւնը կը ճանչնայ տուեալ հողամասի մը վրայ, որուն բնակիչները առանց ազգային խտրութեան կը դառնան այդ նոր պետութեան քաղաքացիները: Այս սահմանումը արդի բազմազգեան պետութիւնները եթէ ճշգրիտ ձեւով կը բնորոշէ, զերծ չէ սակայն հակասութիւններէ: Նախ ան կը գործածուի արդարացնելու համար արուեստական սահմաններով բազմազգեան պետութիւններու ստեղծումն ու գոյութիւնը, ապա կը ծառայէ նաեւ ազատ ինքնորոշման ձգտող ժողովուրդներու իրաւունքները սահմանափակելու եւ միջազգային այլապէս վիճելի սահմանները անխախտ պահելու մեծապետական ծրագրին:

Թէ Հայաստանի եւ թէ Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչութեան ուժեղ միատարրութեան պատճառաւ՝ ազգային պետութեան տարազը լավագոյնս կրնայ ներկայացնել պետական կառոյցներու այդ յղացքը: Սակայն, ազգային թէ կրօնական փոքրամասնութիւններու գոյութիւնը որպէս հաւասար իրաւունքներով քաղաքացիներ՝ ոչ-ազգային պետական տարազին հետ ալ որոշ նմանութիւններ կը ստեղծէ: Ուրիշ խօսքով, երկու հայկական հողամասերն ալ «գուտ» հայաբնակ չեն: Քաղաքական առաւելութիւնը սակայն այն է, որ երկու հողամասերը կը գտնուին էութեամբ՝ հայկական զոյգ պետական սահմաններէն ներս, ապահովելով հայ ազգաբնակչութեան գոյատեւումը ու հայօրէն զարգանալու եւ ստեղծագործելու կարելիութիւնը՝ պապենական հողերուն մէկ մասին վրայ:

4 — ԱԶԱՏ ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆԹԸ

Ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշումը որպէս գաղափար եւ ապա իրաւունք նոյնպէս հոլովոյթի ենթարկուած է եւ կ'ենթարկուի աշխարհի քաղաքական իրադարձութիւններուն աղընթեր:

Նախ քան այդ ազատ ինքնորոշման գաղափարի եւ իրաւունքի մասին արտայայտուիլը, հոս հարկ կը տեսնեմ անդրադառնալ ժողովուրդ բառի սահմանումին: Այս շատ յեղեղուած բառը ցարդ չունի իր իրաւաբանական լատուկ եւ լրիւ սահմանումը: Ընկերաքաղաքական, իրաւական եւ իրական կացութիւններէ մեկնող բնորոշումներն են որ մեզ կը հասցեն ընդհանուր եւ կիրարկելի սահմանումի մը:

Ահա թէ ի՞նչպէս փիլիսոփայ Խոզէ Էշէվերիան (José Echeverría) կը սահմանէ ժողովուրդը, իր ընկերաքաղաքական պարունակին տակ դիտուած.

Ազգը թէ ժողովուրդը մարդկային այն հաւաքականութիւններն են որոնք կը յատկանշուին իրենց նոյն անցեալով եւ ապագան միասնաբար կերտելու՝ կամքով: Ազգի պարագային շեշտը կը դրուի հասարակաց ծագումին վրայ, մինչ ժողովուրդի պարագային՝ ապագան միասին ապրելու կամքին: Օրինակահացումը ազգի մը համար յետադարձ է, մինչդեռ ժողովուրդի մը համար՝ հեռանկարային: ...Ազգը կը ձգտի ինքզինք վերարտադրելու եւ իր ներկայով անցեալը կրկնելու: Ժողովուրդը, ընդհակառակը, փոփոխութեան կը ձգտի: Ան կը ջանայ իր ազատ ընտրութեամբ իրեն համար ապագայ մը ստեղծել որը կը հաս-

տատէ իր որոշմամբ: Ուրեմն իր վիճակը իր ազատ կամ-
քով ճշդելու իրաւունքը կը յատկացուի ժողովուրդին եւ
ոչ ազգին, քանի որ ազգը արդէն ինքզինքը կանխորո-
շած կը նկատուի: Գերիշխանութեան իրաւունքին դիմաց,
որուն արդէն ազգը տիրացած է, ժողովուրդը իր գերիշ-
խանութեան իրաւունքն է որ կը պահանջէ:¹⁰

Գործնականին մէջ, այս պիտի նշանակէր ադրբեջանա-
կան նորակազմ ազգի գերիշխանութեան իրաւունքի դի-
մաց կիրարկել Ղարաբաղի հայ ժողովուրդին ազատ ինք-
նորոշման իրաւունքը՝ միասին թէ անջատ ապրելու կամ-
քը:

Իրաւաբանական գետնի վրայ, շեշտը կը դրուի անելի
ժողովուրդի մը ազատ ինքնորոշման իրաւունքին՝ քան
նոյնինքն ժողովուրդի սահմանումին վրայ:

Պատմականօրէն՝ ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման
իրաւունքի մասին անդրադարձ կ'ըլլայ 18-րդ եւ 19-րդ
դարերու ընթացքին: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներու
Անկախութեան հռչակագիրը (1776) եւ Ֆրանսիական
Յեղափոխութեան Մարդկային եւ քաղաքացիական իրա-
ւունքներու մասին հռչակագիրը (1793) կը հանդիսանան
անոր առաջին օրինակները: 19-րդ դարուն՝ Եւրոպան
կեղոնն է ազգութիւններու հարցին եւ անկէ բխած
ազատ ինքնորոշման իրաւունքին: 20-րդ դարու ընթաց-
քին, ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման իրաւունքը կը

¹⁰ Jouve, Edmond. *Le droit des peuples*. Paris, Presses Univer-
sitaires de France, 1992, p. 8.

դառնայ պայքարի նպատակ եւ միջոց: Առաջին համաշ-
խարհային պատերազմի ընթացքին (8 Յունուար 1918),
Մ. Ն. Նախագահ՝ Ուուտրո Ուիլսընը կը հրապարակէ գա-
լիք խաղաղութեան պայմանները՝ ծանօթ՝ Ուիլսընի 14
կէտերը անուամբ: Այս առթիւ ան կը յայտարարէ.

**Գերիշխանութիւններու հարցը լուծելու համար
խնդրոյ առարկայ ժողովուրդներու շահերը հաւա-
սարապէս պիտի կշռեն կառավարութիւններուն պա-
հանջքին հետ, երբ այս վերջիններուն (հողային)
իրաւունքները պիտի քննուին:¹¹**

Խաղաղութեան դաշնագրութեան ընթացքին սակայն ժո-
ղովուրդներու ազատ ինքնորոշման իրաւունքը միակող-
մանիօրէն կը գործադրուի: Մինչ կը ճանչցուի պարտու-
ած կողմին՝ Օսմանեան, Աւստրերիւնգարական եւ Գեր-
մանական պետութիւններուն ենթակայ ժողովուրդներուն
ազատ ինքնորոշման իրաւունքը, անդին ոչ մէկ խօսք
արեւմտեան գաղութատիրութեան ենթակայ ասիոյ ասիա-
կան ժողովուրդներու իրաւունքներու մասին:

Ինչ կը վերաբերի Ռուսական կայսրութեան, Հոկտեմբեր-
յան յեղափոխութենէն վերջ՝ 2 Նոյեմբեր 1917-ին ժողո-
վրդական կոմիսարների խորհուրդը կը հրապարակէր
Ռուսաստանի ժողովուրդների իրաւունքների Դեկլարա-
ցիան: Ըստ այդ հռչակագրին սկզբունքային ձեւով կ'ըն-
դունուէին

**Ռուսաստանի ժողովուրդների հաւասարութիւնը եւ
սուվերենութիւնը, Ռուսաստանի ժողովուրդների**

¹¹ Jouve, Edmond, *Op. cit.* p. 11.

ազատ ինքնորոշուելու՝ ընդհուպ մինչև անջատուելու եւ անկախ պետութիւն կազմաւորելու իրաւունքը:¹²

Թէ ի՞նչպէս եւ ի՞նչու քանի մը տարիէն այդ սկզբունքները պիտի ունակոխուէին յեղափոխութեան առաջին եւ յաջորդող սերունդներուն կողմէ, առանձին քննութեան նիւթ է արդէն:

Եթէ Ա. աշխարհամարտի աւարտին կազմուած Ազգերու լիկային հիմնադիր սկզբունքներուն մէջ ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման սկզբունքը տեղ չէր գտած, այդպէս չեղաւ սակայն երբ Բ. աշխարհամարտի աւարտին՝ հիմը դրուեցաւ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան (ՄԱԿ):

ՄԱԿ-ի Ուխտագիրը, որ կը սկսի Մենք՝ միացեալ ազգերու ժողովուրդները բառերով, որպէս իր նպատակներէն մին կը դաւանի՝ զարգացնել ազգերու միջեւ բարեկամական յարաբերութիւնները՝ հիմ ունենալով յարգանք ժողովուրդներու հաւասարութեան իրաւունքի սկզբունքին եւ անոնց ազատ ինքնորոշման իրաւունքին հանդէպ (յօդ. Ա., բ. պարբերութիւն): Նմանօրինակ յիշատակութիւն կայ նաեւ յօդ. 55-ի մէջ (Թ. գլուխ):

ՄԱԿ-ի հիմնադրութենէն ի վեր այս սկզբունքը խնդրալարոյց դառնալէ չէ դադրած: Այս ժամանակաշրջանը,

¹² Կիրակոսեան, Ջոն. Հայաստանը միջազգային դիւանագիտութեան եւ սովետական արտաքին քաղաքականութեան փաստաթղթերում, Երեւան, Հայաստան հրատ., 1972, էջ 410:

մէկ կողմէն, կը զուգահիսի Խորհրդային պլոքի եւ Արեւմտեան պլոքի միջեւ շղթայազերծուած Պաղ Պատերազմով, իսկ միւս կողմէն, արեւմտաեւրոպական գաղութատիրութեան դէմ փրեւասիական ժողովուրդներու ծաւալած ազգային ազատագրական պայքարներով: Այդ օրերուն, ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման իրաւունքը գործնականորեն կը սահմանափակուի արեւմտեան գաղութատիրութեան ենթակայ ժողովուրդներու ազատագրման մէջ: Իսկ Խորհրդային Միութեան մաս կազմող ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման իրաւունքի հարցը տակաւին օրակարգի վրայ չէ: Այս ժամանակաշրջանին, սկզբունքի գործադրութիւնը կը բարդանայ նաեւ այն իրողութեամբ որ ՄԱԿ-ի անդամ են պետութիւններ, որոնք հողային ամբողջականութեան անուան տակ կ'ընդդիմանան իրենց պետական սահմաններէն ներս գտնուող ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման իրաւունքին:

Երբ ՄԱԿ-ի Գաղութարարման ենթարկուած ժողովուրդներու եւ երկիրներու անկախութեան մասին Հռչակագիրը (14 Դեկտեմբեր 1960) կը յայտարարէ թէ՛ բոլոր ժողովուրդները ազատօրէն վճռելու իրաւունքը ունին, անդին, ՄԱԿ-ի Ուխտագրին համաձայն՝ Միջազգային օրէնքի սկզբունքներուն համապատասխանող եւ պետութիւններու միջեւ բարեկամական յարաբերութիւններու եւ գործակցութեան վերաբերող հարցերու մասին Հռչակագրի մէջ (24 Հոկտեմբեր 1970) կը դրսեւորուին երկու հակադիր կեցումաձքեր՝

Բոլոր ժողովուրդները, առանց արտաքին միջամտութեան, իրաւունք ունին ազատօրէն որոշելու իրենց քաղաքական իրավիճակը

ել
պետության հողային ամբողջականությունն ու քաղաքական անկախությունը անբռնաբարելի են:

Նոյն Հոչակագիրը կը ձգտի սահմանափակել հարցը երկ կ'ըստ՝
գաղութատիրության արագօրէն պետք է վերջ տալ:¹³

Այս հակադիր կեցուածքները կը շարունակեն մինչեւ այսօր երեւան գալ՝ ըլլայ ՄԱԿ-ի, ըլլայ միջազգային թէ շրջանային կազմակերպութիւններու ընդմէջէն՝ բանակցութիւններու, դիրքորոշումներու եւ բանաձեւումներուն ընթացքին:

Ափրիկեան Միութեան Կազմակերպութիւնը¹⁴ 28 Յունիս 1981-ին Նայրոբի մէջ կ'որդեգրէ մարդկային եւ ժողովուրդներու իրաւունքներու մասին փրիկեան Ուխտագիրը: Ոչ-յանձնառու երկիրներու զանազան համագումարներուն ընթացքին նոյնպէս որդեգրուած է ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման սկզբունքը եւ համապատասխան բանաձեւեր ընդունուած՝ զօրավիզ կանգնելու ազգային ազատագրական պայքարներուն (1961՝ Բելկրատ, 1964՝ Կահիրէ, 1966՝ Լա Հաւան, 1973՝ Ալժէ): Միջազգային ոչ-պետական կազմակերպութիւններէն հարկ է յիշել Լելիօ Պասօ ժողովուրդներու իրաւունքի եւ ազա-

¹³ Jouve, Edmond. Op. cit. p. 14.

¹⁴ OUA-Organisation de l'Unité Africaine, OAU-Organization of African Unity.

տագրութեան միջազգային Հիմնարկը, ինչպէս նաեւ ժողովուրդներու իրաւանց եւ ազատագրութեան միջազգային Լիկան:¹⁵ Այս երկու կազմակերպութիւնները միջազգային իրաւագէտներու օժանդակութեամբ մէջտեղ կը բերեն ժողովուրդներու իրաւունքներու մասին համաշխարհային Հոչակագիրը (1976՝ Ալժէ): Միջազգային իրաւագէտ Ֆրանսուա Ռիկոյի համաձայն՝ այս Հոչակագիրը «Կոպեռնիկեան յեղափոխութեան մը նման միջազգային օրէնքի քաշողականութեան կեդրոնը կը փոխադրէ՝ անհատէն եւ պետութենէն դէպի ժողովուրդը»:¹⁶

Ժողովուրդներու իրաւունք ըմբռնումը իր մէջ կ'ընդգրկէ հետեւեալ իրաւունքները.

ա) Գերիշխանութեան իրաւունքներ՝

— քաղաքական իրաւունքներ, որոնց կարգին կը դասուի ինքնորոշման իրաւունքը,

— տնտեսական, մշակութային եւ ընկերային իրաւունքներ,

բ) Միասնականութեան իրաւունքներ հետեւեալ կարելոր բնագաւառներուն մէջ՝ զարգացման, պարեհաւորման, խաղաղութեան, ապահովութեան, հաղորդակցութեան եւ բնութեան պահպանման:

¹⁵ Fondation internationale Lelio-Basso pour le droit et la libération des peuples.

Ligue internationale pour les droits et la libération des peuples.

¹⁶ Jouve, Edmond. Op. cit. p. 20.

ժողովուրդներու իրաւունքներու հակադիր կողմը կը պաշտպանէ պետութիւններու իրաւունքի թէզը: Ոմանք ալ ժողովուրդներու իրաւունքը կը համարեն՝ ցնորք (իւթովի):

Այս առնչութեամբ, միջազգային իրաւագէտ՝ Ֆրանսուա Րիկօ հետեւեալը կ'ըսէ.

Փաստը թէ ժողովուրդներու իրաւունքը ցնորք չէ՝ այդ մենք կը տեսնենք այն ժողովուրդներու օրինակին վրայ, որոնք իրենց ուժերով իսկ յաջողած են ձերբազատուիլ օտար տիրապետութենէն: Յնորքը կը կայանայ հոն ուր կը կարծուի թէ տիրապետութեան, շահագործման եւ կամ աղքատացման քաղաքականութիւնը կրնայ անորոշ կերպով շարունակուիլ:¹⁷

Ազատ ինքնորոշման սկզբունքի եւ Ղարաբաղի հիմնախնդրի առնչութեան մասին պիտի անդրադառնամ այլ բաժնի տակ:

¹⁷ Texte de François Rigaud, dans *Le Droit des peuples*. Paris, Presses Universitaires de France, 1992, p. 121.

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԵՒ ԻՐ ԲԱԶՄԵՐԵՍ ԲՆՈՅԹԸ

Հիմնախնդրի այս բազմերես բնոյթը, որուն պիտի անդրադառնամ ստորեւ, կը բարդացնէ անոր լուծումը, կը դժուարացնէ հայկական դիւանագիտութեան գործը սակայն նաև անոր կ'ընձեռէ որոշ ճկունութիւն՝ միջազգային իրադրութիւններու բարդ եւ յաճախ աննախատեսելի հոլովոյթին մէջ:

1 — ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՐԱՅԻՆ ՊԱՆԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆԲԱԺԱՆ ՄԱՍԸ

Հայկական հողային պահանջատիրութեան անդրադառնալէ առաջ, հարկ է որ նախ քննենք թէ միջազգային յարաբերութիւններու ծիրին մէջ ի՞նչ տեղ կը գրաւեն պահանջատիրական բնոյթ ունեցող հողային հարցերն ու սահմանային վեճերը, ի՞նչ տարագի տակ կ'արտայայտուին անոնք եւ ի՞նչ արդիւնքի կը հասնին:

Տեսականօրէն հողային պահանջքը (իրրետեցողիզմ) կը վերաբերի այն ամէն քաղաքական ճիգին, որ կը ձգտի ազգային, պատմական կամ աշխարհագրականօրէն առընչութիւն ունեցող բնակչութեան հատուածները, որոնք

հարեւան երկիրներու մէջ կը գտնուին, հասարակաց քաղաքական կառոյցի տակ մէկտեղելու:

Հողային այս պահանջքը կրնայ ներկայացուիլ պետութեան մը կողմէ դրացի պետութեան մը հողին եւ հոն բնակող ազգակից ժողովուրդին նկատմամբ, այս պարագային ան կը դառնայ միջպետական յարաբերութեանց հարց: Պահանջքը կրնայ ներկայանալ նաեւ որպէս քանի մը հարեւան պետութիւններէ զեղջուող հողամասերու միացումէն ստեղծուելիք նոր պետութիւն (քրտական պարագան):¹⁹

Հողային պահանջատիրութիւնը առնչութիւն ունի նաեւ անջատողական շարժման հետ: Ի վերջոյ նոյն հարցին երկու երեսներն են որ կը ներկայացուին: Ան պահանջատիրութիւն է, երբ կը վերաբերի պետութեան մը պատկանող հողամասի՝ այլ պետութեան մը զիջումին: Ան անջատողականութիւն է, երբ կը ձգտի պահանջուած հողամասի վրայ ստեղծելու նոր պետութիւն մը: Վերջինը պարզապէս կը հաստատէ պահանջատիրութեան հարցի ձեւափոխութեան կարելիութիւնը:

Պահանջատիրական կամ անջատողական շարժումները կը ծաւալին կամ կը նուազին միջազգային իրադրութիւններու զարգացման հետեւողութեամբ, անոնք կանգ կ'առնեն երբ պահանջատէրերու շահերը փոփոխութեան կ'են-

¹⁹ Chazan, Naomi. «Approaches to the Study of Irredentism», *Irredentism and International Politics*, Boulder, Colorado, Lynne Rienner, 1991, p. 1.

թարկուին եւ կը դադրին գոյութիւն ունենալէ երբ պահանջատէր կողմը այդ պահանջատիրութենէն կը հրաժարի կամ հարցը գոհացուցիչ լուծում կը ստանայ:

Պահանջատիրական շարժումները միջպետական յարաբերութիւններու մէջ կը ստեղծեն պատերազմներ եւ յաճախ կ'ենթարկուին արտաքին միջամտութեան, կը վերածուին հակադիր շահերու բախման կեդրոնի: Մինչ անջատողական շարժում մը աւելի նուազ միջամտող եւ հակադիր կողմեր ունի: Ուրեմն՝ եթէ պահանջատիրական քաղաքականութիւն մը աւելի խնդրայարոյց է, հարցի անջատողական պիտակի տակ երեւան գալը կը դառնայ նպատակայարմար:

Սակայն ո՞րքանով պահանջատիրական հարցեր կամ անջատողական շարժումներ իրենց նպատակին հասած են: Պատմական զարգացումները մեզի ցոյց կուտան թէ հողային պահանջները հաւանական յաջող ելքի կը հասնին գլխաւորաբար՝ համաշխարհային վերիվայրումներու ժամանակ՝ երբ տեղի կ'ունենան հողային պատկանելիութեան յատկանշական փոփոխութիւններ: Քաղաքական թատերաբեմին վրայ, այս կը համարուի գլխաւոր դրոպապատճառներէն մէկը՝ երբ հողային պահանջատիրութիւնը անջատողական շարժումով կը փոխարինուի: Սակայն վերջին տասնամեակներուն ծաւալած անջատողական շարժումները արդիւնքի հասած են միայն երբ ունեցած են արտաքին ազդեցիկ ուժի օժանդակութիւնը, միջազգային նպաստաւոր պայմաններու տակ: Անջատողական շարժումներու ղեկավարութիւնը իր կառավարելու հաւանականութիւնը կ'ունենայ երբ պահանջատիրութիւնը անջատման բնոյթ

կը ստանայ, մինչ միացումով ուղղակի մրցակցութեան մէջ կը մտնէ պահանջատէր պետութեան ղեկավարութեան հետ: Պահանջատիրութեան հարց մը հաւանական չորս ընտրանքներու առջեւ գտնուի՝

ա) մերժում (որ ամենէն ընդհանրացած երեւոյթն է եւ սակայն ճամբայ կը հարթէ անջատողականութեան, շրջանային ինքնավարութեան կամ համարկումին),

բ) գրաւում (որ պահանջատէր պետութեան կողմէ կը հիմնուի բռնի ուժի գործադրութեան վրայ),

գ) պարտադրութիւն (պահանջատէրին կամ այլ ուժի մը կողմէ),

դ) բանակցութիւն (որ կը նշանակէ այդ պահանջատիրութեան թէեւ մասնակի միջազգային արդար ճանաչում մը):²⁰

Հայկական հողային պահանջներու տեսանկիւնէն դիտուած՝ Ղարաբաղի հիմնախնդիրը անլի բարդ վիճակ կը յայտնաբերէ՝

ա) այդ մօտեցումը եթէ անլի ճշգրիտ եւ համապարփակ կերպով երեւան կը բերէ հարցի էութիւնը, սակայն կը դժուարացնէ անոր լուծումը՝ զայն տեղադրելով անլի լայն շրջագծի մէջ: Կը յայտնաբերէ Պատմական Հայաստանի բաժանումը մէկէ անլի պետութիւններու միջեւ, Ղարաբաղը ըլլալով մէկ երեսը այդ բաժանման,

բ) կը բազմապատկէ շրջանային միջամտող այն ուժե-

րու թիւը որոնք պահանջատիրութեան ենթակայ՝ հայապատկան հողեր ունին իրենց սահմաններէն ներս եւ հետեւաբար պատճառներ պիտի ունենան Ղարաբաղի ժողովուրդին ազատ ինքնորոշման որոշումին լրջօրէն եւ ազդու կերպով հակադրուելու եւ սպառնալու՝ սաղմին մէջ խեղդել ամէն պահանջատիրութիւն,

գ) կը բազմապատկէ Հայաստան-Ադրբեջան միջ-պետական ճակատումի մը հաւանականութիւնը,

դ) միջազգային ուժերը վերահասու հարցի հեռահաս ծալքէն, պիտի ջանան հարցը քնացնելու՝ ինչպէս սովոր են ընելու երբ իրենց շահերուն անբաղձալի խնդիրներու առջեւ գտնուին: Անկախ հարցի ներկայացած տարազէն, այսօր արդէն շրջանային, ինչպէս նաեւ մեծ ուժեր միջամտած են ու իրենց դերը ունին իրավիճակի բարդացման մէջ,

ե) ի վերջոյ Ղարաբաղի հետ անմիջական առնչութիւն ունի պատմականօրէն հայկական Շահումեանի, Քարվաճառի (Քէլբաջար), Քաշաթաղի (Լաչին), Լեռնային Գանձակի, Արեւելեան Ջանգեզուրի (Ղուբաթլի, Ջանգելան) վերջնական կարգավիճակը: Այս հողերու պատկանելիութեան բացայայտ պահանջքը կամ խնդիրը կրնայ ստեղծել հակամարտութեան անվերջանալի շղթայ մը՝ արգելք ըլլալով որ թէ՛ Հայաստան եւ թէ՛ Ղարաբաղ կարենան զարգացնել իրենց տնտեսական, ընկերային եւ պետական ենթակառոցներն ու համակարգը՝ տրամաբանական ժամանակի մէջ: Իսկ եթէ հողեր պիտի ընդգրկուին Ղարաբաղի տարածքին մէջ, ինչպիսին է Քաշաթաղի պարագան, ապա ապահովութեան անհրաժեշտութիւնը նման քայլը հնարաւոր կը դարձնէ,

²⁰ Chazan, Naomi. «Irredentism, Separatism, and Nationalism», Op. cit., p. 148.

զ) Հայաստան եւ Ղարաբաղ ծովու վրայ ելք չունենալով՝ դրացի կարգ մը պետութիւններուն, այլապէս ալ անբարեացակամ, թշնամական քայլերուն կրնան ենթարկուիլ եթէ հրապարակ գան բազմակողմանի հողային պահանջներով,

է) պետութիւններու համակարգը, առաջնորդութեամբ մեծերուն, հակառակ դիրքորոշում ունի հողային պահանջներուն նկատմամբ և միջոց չխնայելու գանձը հակակշռելու, սահմանափակելու եւ ստեղծելու համար:

Հարցի այս ձեւի վերլուծումը մեզի կ'առաջնորդէ Ղարաբաղի հիմնախնդրի յաջորդ երեսի քննութեան՝ անջատողական կամ անկախութեան ընտրանքին:

2 — ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀՈՒՆԱՄՈՒԴՐԸ՝ ԱՆՋԱՏՈՂԱԿԱՆ ԹԷ՝ ԱՋԱՏ ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ ՂԱՐԱԳԱՅ

Հողային պահանջատիրութեան հարցի մը դէպի անջատողականութեան ձեւափոխութիւնը, Ղարաբաղի հիմնախնդրին լուծման համար կը ստեղծէ զայն այլապէս հետապնդելու կարելիութիւնը: Այս տեսանկյունէն՝ Ղարաբաղի հարցը ունի ճկունութիւնը ներկայանալու որպէս Հայաստանի հողային պահանջք, կամ Ղարաբաղի հայկական պետութեան մը կազմութեան պահանջք, նայած թէ միջազգային իրադրութեան մէջ հնարատրութիւնները ո՞ր կողմը կը հակին:

Խնդրի անջատողական տարազի տակ ներկայացումը ունի իր տեսական և գործնական բացատրութիւնը՝

ա) միջազգային այն շրջանակները որոնք իրենց դիր-

քորոշումը կը հիմնեն Ադրբեջանի հողային ամբողջականութեան վրայ, Ղարաբաղի անկախութեան յայտարարութիւնը՝ ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման սկզբունքին վրայ, զայն կը նկատեն անջատողականութիւն (secession): Այս մօտեցումը՝ անջատման մէջ Ադրբեջանի պետութեան հողերու բաժանում կը տեսնէ: Նոյն ակնոցով՝ հայկական պահանջատիրութիւնը կը համարուի ծաւալապաշտական (expansionist),

բ) անջատողական տարազը Ղարաբաղը կը զետեղէ Ադրբեջանի կազմէն ներս եւ անտես կ'առնէ այդ հողատարածքի վրայ հայկական բնակչութեան դարաւոր, պատմական, մշակութային, եւ քաղաքական ներկայութիւնը: Անտես կ'առնուին վերջին դարերուն ընթացքին տեղի ունեցող պատմա-քաղաքական զարգացումներն ու վերիվայրումները եւ յատկապէս խորհրդային շրջանին կատարուած վիճելի հողային կարգադրութիւնները,

գ) միջազգային շրջանակներ հետամուտ են շրջանէն ներս տնտեսական շահերուն նախընտրութիւն տալու: Այդ շահերը սերտօրէն կապուած են Կասպից ծովի նաւթահորերուն շահագործման հետ, որուն բանալին Ադրբեջանն է:

Ղարաբաղի ազատ ինքնորոշման յայտարարութիւնը կը հռչակուի Խ. Միութեան փլուզումի օրերուն գոյութիւն ունեցող օրէնքներուն համաձայն՝ իր պետական անկախ կառոյցը հիմնելու իրաւունքին վրայ եւ ոչ որպէս անբաժան հողամաս Ադրբեջանի կազմէն ներս: Ուրիշ խօսքով, եթէ Լեւոնային Ղարաբաղը իր շրջակայ դարաբաղեան

հողերով մաս չէր կազմեր Ադրբեջանի՝ երբ այս վերջինը ընդունեց խորհրդային վարչակարգը, ապա անկախութեան յայտարարութեան ժամանակ Ադրբեջան եւ Ղարաբաղ կ'ընթանան իւրաքանչիւրը իր յարմար դատած ճամբով: Հոս այլեւս Ադրբեջանէն անջատումի հարց չկայ, քանի Ղարաբաղ առանձին քաղաքական միաւոր է:

Այս առնչութեամբ՝ Ղարաբաղի ժողովուրդի իր իրաւունքներու տէր կանգնիլը, Հայաստանի եւ սփիւռքահայութեան զօրակցութիւնն ու օժանդակութիւնը կ'ամրապնդեն պայքարը: Այստեղ է Ղարաբաղի զինուորական դիմադրութեան յաջող ելքին կարեւորութիւնը: Ան կը վտանգուի, սակայն, եթէ հայութեան պետական եւ հաւաքական յանձնառութիւնը տկարանայ ներքին թէ արտաքին ազդակներու ճնշումին տակ:

Հողային պահանջատիրութիւնը Հայաստանի համար միջպետական հարցի կրնայ վերածել Ղարաբաղի հիմնախնդիրը, սակայն ազատ ինքնորոշման համար պայքարող Ղարաբաղին օժանդակելը լիովին չբացատրէ միջպետական այդ բնոյթը: Գլխաւոր տարբերութիւնը այն է թէ, մինչ առաջին պարագային Հայաստան կը դառնայ հակամարտող եւ բանակցող կողմ, վերջին պարագային՝ միջամտող, օժանդակող եւ իբրեւ այդ միայն՝ բանակցող: Առաջին պարագային՝ միջամտութիւնը Հայաստանը ուղղակի ճակատումի կ'առաջնորդէ Ադրբեջանի հետ, իսկ վերջին պարագային՝ Հայաստանի զինուորական եւ դիւանագիտական միջամտութիւնը՝ պաշտպանողական եւ արդարացուցիչ հանգամանք կ'առնէ դիւանագիտական կրկէսին մէջ: Վերջապէս, Հայաստանի համար ան կա-

րելի կը դարձնէ միջպետական բնոյթը անլի ճկուն կերպով օգտագործել, առաջ քաշելով Ղարաբաղը որպէս հակամարտող եւ բանակցող կողմ՝ միաժամանակ:

Ղարաբաղի հիմնախնդրի միջպետական երկրորդ տարբերակի պարագային Ադրբեջան, միակողմանիօրէն, զայն որպէս ներքին հարցը չկրնար դասել եւ, ըստ այնմ, կարգաւորել: Ղարաբաղի դիւանագիտութեան պահանջը Հայաստանը որպէս իր գոյութեան եւ ապահովութեան երաշխաւոր՝ Հայաստանի միջպետական այդ հանգամանքին մնայուն գործածութեան լծակն է որ կը ձգտի ամրացնել:

3 — ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ՝ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ԻՐԱՐՈՒԼՔԻ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ՏԱՐԱՉԻ ՏԱԿ

Աշխարհի պետութիւններու այս ներկայ համակարգի մէջ, պետական միաւորներ ըլլան անոնք թէ դաշնակցային պետութիւններ, ազգային կամ այլ բաղկացուցիչ հաւաքականութիւններու իրաւունքներուն այսօր կ'անդրադարձուի որպէս փոքրամասնութիւններու պաշտպանութեան եւ իրաւունքի հարց, հասարակ յայտարարի տակ կը դրուին ազգային, կրօնական, լեզուական առանձնայատկութիւններով հաւաքականութիւններ: Պետութիւններու բաղկացուցիչ հաւաքականութիւններու տեսական այսպիսի սահմանումը դիպումածի արդիւնք չէ՝

ա) այս սահմանումները եւ դիրքորոշումները շեշտուած կերպով տարածում գտան Խ. Միութեան եւ Հարաւսլավիոյ պետական դրութեանց փլուզումէն վերջ, իբրեւ հակազդեցութիւն եւ պաշտպանութիւն երկու շրջաններէն եկող ազատ ինքնորոշման պահանջներուն, սահմանային

եւ հողային հարցերուն: Ակադեմիական, լրատուական, տնտեսական թէ քաղաքական շրջանակներու կողմէ բա-
ւականին համատեղ դիրքորոշում ցուցաբերուեցաւ այս
հարցերուն նկատմամբ,

բ) նախընտրութիւն եւ առաջնահերթութիւն տրուեցաւ
եւ կը տրուի այսօր միջազգայնօրէն ճանաչուած պետա-
կան սահմաններու «անձեռնմխելիութեան»: Նման ծիրին
մէջ, հարցերու լուծումը կը փնտրուի փոքրամասնութեանց
իրաւունքի տարագի տակ: Այս առնչութեամբ նոյնպէս
դիպուածի արդիւնք չեն «հողային փոքրամասնութիւն» եւ
«բաղկացուցիչ ազգութիւններ» բացատրութիւններու փո-
խարինումը լոկ «փոքրամասնութիւն» եւ «էթնիք խմբա-
տրում» բառերով: Առաջինի պարագային՝ ազգային հա-
ւաքականութեան հողային իրաւունքն է որ կը պոկուի
իր ոտքերուն տակէն, երկրորդի պարագային՝ պետակա-
նութիւն ունենալու ազգի իրաւունքն է որ կը խլուի: Եր-
կու պարագաներուն ալ արդիւնքը միևնոյնն է՝ կը փրճու-
ուի պետութեան մը միջազգային սահմաններուն ան-
խախտ ապահովումը:

Ի՞նչ միջազգային եւ պետական ներքին իրաւական չա-
փանիշներ կան այսպէս կոչուած փոքրամասնութիւններու
իրաւունքներու ճանաչման եւ պաշտպանութեան գծով,
որոնցմով կարելի պիտի ըլլայ քննելի պարագաները ճշ-
դել: Ո՞վ է զանոնք ճշդողն ու քննողը: Ի՞նչպէս իրաւա-
զանց կողմէն, եթէ հաստատուի անոր յանցանքը փոք-
րամասնութեան մը նկատմամբ, պիտի անյապաղ պա-
հանջուի գործադրութիւնը անոր իրաւունքներու ճանաչ-
ման և ո՞ր իրաւունքներուն: Իսկ եթէ իրաւազանց կողմը

մերժէ այդ որոշումներու գործադրութիւնը, ո՞վ եւ ի՞նչ-
պէս զանոնք պարտադիր դարձնէ կամ պատժամիջոցնե-
րու ենթարկէ անաստողը:

Ի դիմաց այս բոլոր հարցադրումներուն, միջազգային թէ
պետական օրէնսդրութիւնը անբաւարար է փոքրամաս-
նութիւններու հետ առնչուած հարցերը լուծելու: Եւ եթէ
նկատի առնենք թէ հարցերու քննութեան եւ լուծման մէջ
վճռական դեր ունին պետութիւններու փոխադարձ շահե-
րը, փոքրամասնութիւններու իրաւունքի ճանաչման հար-
ցը տակաւին ճանապարհ ունի կտրելիք:

Նոյնիսկ ՄԱԿ-ի մակարդակին՝ փոքրամասնութիւններու
իրաւունքներու վերաբերյալ կատարուած ներկայ ուսում-
նասիրական աշխատանքները կ'ընթացան պետական
սահմանները անխախտ պահելու սկզբունքին վրայ:

Փոքրամասնութիւններուն պաշտպանութեան նկատմամբ՝
պետական թէ միջազգային մակարդակի վրայ մարդկա-
յին իրաւանց օրինական անբաւարարութեան անդրադառ-
նալով ժերար Ծալեան կը գրէ.

Մարդկային իրաւունքները իրենց արտայայտութիւնը
գտած են ՄԱԿ-ի 1966-ին որդեգրած մարդու իրաւանց
համաշխարհային Հռչակագրի մէջ: Ժողովուրդներու իրա-
ւունքը մեկնաբանուած է գաղութարարութենէն ազատա-
գրումի ձգտող ժողովուրդներուն պայքարի զարգացումով:
Փոքրամասնութիւն կազմող խումբերը (կամ ժողովուրդ-
ները) ցարդ դուրս ձգուած են իրաւական այս սահմա-
նումներուն ընդհանուր ընթացքէն: Անոնց նկատմամբ

ճնշումը շատ մը ձեւերու տակ զանազան աստիճանի վրայ կը կատարուի: Անոնց լուծումներն ալ զանազան են եւ իրաքանցիւրիւնը՝ մասնայատուկ: Սակայն ՄԱԿ-ը ազգային (էթնիք), կրօնական եւ լեզուական փոքրամասնութիւններուն իրաւունքներուն ճանաչում պէտք է տայ: Այդ պահանջին հիմը կը կազմէ անոնց գոյութեան եւ զարգացման իրաւունքը: Այսինքն ինքնութեան, մշակութային (կամ կրօնական)՝ այն իրաւունքը որը պիտի թոյլ տայ որ անոնք յարատեւեն եւ զարգանան: Փոքրամասնութիւններու իրաւունքներու ճանաչումը, անոնց նկատմամբ ոչ խտրական եւ պաշտպանողական օրինակիճակը կարելի չէ անջատել մարդու իրաւունքներէն: Վերջին հաշուով, կարելի չէ զայն անջատել ժողովրդավարութենէն:²⁸

Ահա այսպիսի անորոշ, անկայուն, անվստահելի իրաւական եւ իրական վիճակի տակ է որ շրջանային թէ մեծ ուժեր կը փորձեն Ղարաբաղի հիմնախնդիրը ներկայացնել որպէս Ադրբեջանի մէջ ազգային փոքրամասնութեան մշակութային եւ մարդկային իրաւունքներու հարց, առանց հողային պահանջի՝ որոշուած վարչական սահմաններու մէջ: Նման կարգավիճակը նոյնիսկ եթէ բարելաւուի, տանի ինքնավարութեան, Ղարաբաղի ապագային վրայ կրնայ ունենալ հետեւեալ հետեւանքները՝

ա) Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը կը համարուի ազգային կամ մշակութային փոքրամասնութիւն, իր հողատարածքին վրայ մեծամասնութիւն ըլլալով հանդերձ,

²⁸ Chaliand, Gérard. «Les minorités dans le monde à l'âge de l'Etat-nation», Les minorités à l'âge de l'Etat-nation, Paris, Fayard, 1985, p. 21.

բ) Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը կը համարուի ոչ-հողային փոքրամասնութիւն մը, մաս կը կազմէ ադրբեջանական նորակազմ ազգ-պետութեան եւ կը վերածուի սփիւռքի իր իսկ պապենական հողերուն վրայ,

գ) նկատի ունենալով որ արդի ազգ-պետութեան մը մէջ երկրի փոքրամասնութիւնները կը դիմեն դէպի համարկում եւ ապա ձուլում, Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը նման կարգավիճակով կրնայ ցուիլ Ադրբեջանի տարածքին՝ տնտեսական, առեւտրական պատճառներով եւ կամ արտագաղթել, ինչ որ ժամանակի ընթացքին կրնայ ապահայացնել շրջանը,

դ) Ղարաբաղի՝ Ադրբեջանի կազմի մէջ մնալու պարագային, տարածքաշրջանը կրնայ ազերի գաղութարարման ենթարկուիլ, նմանապէս ապահայանալ: Տակաւին կան նաեւ հողի եւ կալուածական սեփականութեան հարցերը, որոնք շուկայումի օրէնքներու տակ կրնան օրինականացնել այդ հաւանական հայաթափումը,

ե) Ղարաբաղ, եթէ իր բանակը զինաթափման ենթարկուի, կը զրկուի ֆիզիքական գոյութիւնը պաշտպանելու հնարաւորութենէն,

զ) Ղարաբաղի հողատարածքին սոսկ ընդգրկումը Ադրբեջանի կազմէն ներս, կը դժուարացնէ լեւտագայ հայապատկանութեան վերադարձնելու ամէն աշխատանք:

Ինչպէս արդէն յստակօրէն կը տեսնուի, Ղարաբաղի հիմնախնդիրը լուծել ազգային փոքրամասնութեան մը իրաւունքներուն սահմաններուն մէջ կը նշանակէ լրջօրէն վտանգել անոր հայապատկանութիւնը:

ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման սկզբունքը իր մէջ կ'ընդգրկէ թէ ինքնավարութեան եւ թէ անկախութեան գաղափարները: Նախապէս անկախութեան տարազին մասին անդրադարձած ըլլալով, այս բաժնին մէջ պիտի ծանոթանամ ինքնավարութեան վրայ:

Ինքնավարութեան գաղափարը իր իրաւական եւ իրական վիճակին մէջ հոլովոյթի ենթարկուած է դարերուն ընթացքին: Ան միաժամանակ կ'արտայայտէ հաւաքակաճութեան մը իր օրէնքներով գործելու եւ զանոնք օրէնսդրելու իրաւունքը: Ան կրնայ գործադրուիլ սահմանափակ կերպով կամ ստեղծել կիսանկախ վիճակ: Կարգ մը հասարակաց յատկանիշներ կրնան, առաւել կամ պակաս չափով, բնորոշել այդ ինքնավարութեան իրավիճակը: Անոնցմէ են՝ ուրոյն լեզուի գործածութեան ու ուսուցման իրաւունքը, պետական եւ ընկերային ծառայութեան պաշտօնավարման իրաւունքը, հողային եւ կալուածական իրաւունքները, բնական հարստութեանց վրայ հակակշռի իրաւունքը, ինչպէս նաեւ տեղական կառավարման իրաւունքը:²³

Ինքնավարութիւնը կը գործադրուի պետութեան մը միջազգային սահմաններէն ներս, ներկայ աշխարհակարգը (world order) գերծ կը պահէ վերիվայրումներէ, հետե-

²³ Hannum, Hurst. *Autonomy, Sovereignty, and Self-Determination, The accomodation of conflicting interests*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1990, p. 458—468.

ւաբար պետութիւններու եւ միջազգային կազմակերպութիւններու նախընտրած տարազն է՝ իբրեւ ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման իրաւունքին պատասխան-լուծում:

Վերջին տարիներուն ակադեմիական թէ քաղաքական շրջանակներ կ'արտայայտուին **մասնակից գերիշխանութեան** կառավարման ձեւի մասին: Ինքնավարութեան այս տարազի տակ, պետական միաւորը իր գերիշխանութենէն մաս մը կը զիջի ինքնավար կողմին, զայն բաժնեկից դարձնելով այդ շրջանի վրայ ունեցած իր գերիշխանութեան իրաւունքներուն:

Ղարաբաղի հիմնախնդրի լուծման համար, եթէ հարկադրութիւն ըլլայ, քաղաքական եւ ազգային ինքնավարութեան տարազը իր ամենալայն ըմբռնումով կրնայ հիմ ծառայել, հետեւեալ հասկացողութեամբ՝

ա) այդ կարգաւորումը կ'ունենայ ժամանակաւոր եւ միջանկեալ բնոյթ, որուն ընթացքին իրաւական եւ գինուորական կերպով կ'ապահովուին Ղարաբաղի հողատարածքի եւ հայ ազգաբնակչութեան ֆիզիքական գոյութեան, ընկերային, մշակութային, տնտեսական զարգացման բոլոր հնարաւորութիւնները: Այս տարազի տակ Ադրբեջանի գերիշխանութեան իրաւունքը կը դառնայ սոսկ ձեւական: Ժամանակահատուածի ամբողջ տեւողութեան՝ Ղարաբաղի ազգաբնակչութեան հայկական մեծամասնութեան հակակշիռը կը պահուի, յատուկ ուշադրութիւն կը դարձուի շրջանէն ներս՝ ոչ-ղարաբաղցիներու շրջագայութեան, կեցութեան եւ շուկայումի անուճով ներ-

կայացուած ծրագիրներուն: Ղարաբաղի ընդերքը գտնուող բնական հարստութիւններուն տէրը կը մնան ղարաբաղցիները.

բ) առաջին պատեհ առիթին Ղարաբաղ կը թօթափէ ադրբէջանական ձեւական որեւէ գերիշխանութիւն եւ իբրեւ հայկական միաւոր մուտք կը գործէ միջազգային քաղաքական թատերաբեմ:

Հայկական եւ ղարաբաղեան քաղաքական թէ գինուորական ղեկավարութիւններուն վրայ ծանր բեռը կ'իյնայ պատրաստ վիճակի մէջ եւ աչալրջութեամբ հետեւելու միջազգային եւ շրջանային իրադարձութիւններուն, դիմագրաւելու համար ամէն զարգացում որ կրնայ վտանգել հայկական այս գոյգ հողատարածքներու գոյութեան: Միջազգային դիւանագիտութեան դաւադիր խարդաւանանքն ու առեւտուրը մեծագոյն վտանգը կը ներկայացնեն Ղարաբաղի գոյութեան համար:

Ղարաբաղի ներկայ ընթացքին վրայ եթէ պահ մը ակնարկ նետենք, արդէն պիտի տեսնենք հետեւեալ զարգացումները՝

ա) Ղարաբաղ կը կազմակերպուի, կը զարգանայ եւ կը գործէ որպէս քաղաքական միաւոր, որ իրաւունք ունի այդ դիմագծով ներկայանալու, բանակցելու եւ համաձայնելու,

բ) գինուորական պաշտպանութեան ապահովութեան տակ՝ Ղարաբաղ կը կազմաւորէ իր պետական կառոյցն ու համապատասխան ենթակառոյցները: Նախագահի, նա-

խարարական կազմի, ազգային բանակի, ազգային ժողովի եւ լառաջիկային ալ սահմանադրութեան որդեգրումը այդ քաղաքական միաւորի հանգամանքը կ'ամրապնդեն: Հողատարածքի բազմակողմանի կառավարման բարեփոխուած դրութեան հաստատումն ու ամրացումը լաւագոյն երաշխիքներէն մին է Ղարաբաղի գոյատեւման եւ արտաքին աշխարհի ճանաչումի ապահովման համար,

գ) Ղարաբաղ զանազան ձեւերով արդէն իր կապերը կ'ամրացնէ Հայաստանին հետ: Գործնական եւ իրողական (տէ ֆաքթօ) ճանապարհը լաւագոյնն է, տիրող շրջանային եւ միջազգային իրադրութեան մէջ:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԻՄՆԱԽՆՂԻՐԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԱՋՂԱԿՆԵՐՈՒ ԼՈՅՍԻՆ ՏԱԿ

Ղարաբաղի հիմնախնդիրը վաղուց դադրած է հայ-ազերի-ղարաբաղցի երրեակ հակամարտությունն Գկատուելէ եւ դուրս ելած՝ այդ շրջագիծէն: Յառաջիկայ բաժիններուն մէջ թարգմանաբար պիտի ներկայացնեմ կարգ մը մասնագիտական վերլուծումներ, որոնք երեւան կը բերեն հիմնախնդրի այս ծալքերը, միաժամանակ ընթերցողին ծանօթացնելով մասնագիտական մտածելակերպի, վերլուծման ձեւի եւ հարցերը այլ տեսանկիւնէ դիտելու մօտեցումին:

1 — ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԻՄՆԱԽՆՂԻՐԸ՝ ԿՈՎԿԱՍԻ ՈԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ԴԻՐՔԻՆ ՏԵՍԱԼԿԻՒՆԷՆ

Իգոր Տոպորոպսկի²⁴ «Անկախ պետություններու հասարակապետությունը (ԱՊՀ) եւ խաղաղութեան պահպանումը» յօդուածին մէջ կ'անդրադառնայ եւրոպական ապահովութեան վերաբերող հիմնախնդիրներուն, որոնց շուրջ լուծման անհրաժեշտությունը հրամայական կը դառնայ: Ան

²⁴ Ռուսական եւ Համաշխարհային Բաղաքական Ուսմանց Ինստիտուտի տնօրէն, Մոսկուա:

այդ հիմնախնդիրներէն մէկը կը Գկատէ՝ քաղաքական եւ տնտեսական անկայունությունը որ կը սպառնայ Գխկին Խ. Միութեան հանրապետություններուն: Անկայունութեան սպառնացող միջպետական կոնկերէն կը Գկատէ Հայաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ տեղի ունեցող կռիւլ՝ Ղարաբաղի համար: Այդ ուղղութեամբ ան հետեւեալ տեսակէտը կ'արտայայտէ.

Միջպետական կոնկերը ամենէն անքակտելին են: Այդ բնորոշումը ունեցող միակ կռիւլ պայթեցաւ Հայաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ 1988-ին, երբ անոնք Խ. Միութեան մաս կը կազմէին: Երկու տուեալներու պատճառով Գման պատերազմները կը դառնան անվերջանալի եւ միջազգային յարաբերություններէն Գուազ կ'ազդուին: Առաջինը, շրջանին ռազմագիտական կարեւորությունն է: Կովկասը, մէկ կողմէն դիրքաւորուած է Ռուսիոյ, միւս կողմէն՝ Միջին Արեւելքի եւ Ղարսից ծոցին միջեւ եւ կը հանդիսանայ հիմնական կապ եւրոպա-ասիական կայունութեան համար: Շրջանի ուժերուն միջեւ քաղաքական եւ տնտեսական հաւասարակշռությունը յատկապէս մեծ կարեւորություն կը ներկայացնէ: Եւ ասիկա անկիով՝ քանի թուրքիոյ, Իրանի, Իրաքի Գման քաղաքական դերակատարներ կան շրջանին մէջ: Երկրորդը, քաղաքական իրականություններու պատճառով, շրջանի գլխաւոր դերակատարները մօտաւորապէս միեւնոյն զինուորա-տնտեսական կարողականությունը ունին: Երբ կանխարգելիչ միջոցները ճշդիւ չեն գործեր, հետեւանքը կ'ըլլայ երկար եւ մահասփիւռ պատերազմը: Այդ ուղղութեամբ Հայաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ եղած կռիւլ կը Գմանի Իրան-Իրաք կռուին: Կարգադրութեան ուղիները զարմանալիօ-

րէն յար եւ նման են: Յարդ եղած բոլոր երկկողմանի եւ բազմակողմանի ճիգերը տկար արդիւնք տուած են, քանի մտահոգուող կողմերէն որեւէ մէկը չէ կարողացած պատերազմող կողմերուն վրայ ճնշում բանեցնել առանց վտանգաւոր կերպով անհաւասար կացութիւն մը ստեղծելու: Ատոր համար է որ միջազգային հասարակութիւնը աւելի զօրաւոր հակազդեցութիւն ցոյց տուաւ, անմիջապէս որ պատերազմող կողմերէն մէկը յաղթանակին միւսըն ալ՝ պարտութեան աւելի մօտ թուեցաւ:²⁵

Այս վերլուծումը յստակ կերպով մեզ կը մղէ ըմբռնելու թէ ի՞նչու 1993-ի ընթացքին դարաբաղեան զինեալ ուժերուն յառաջախաղացքն ու ապահոված յաջողութիւնները անհանգստացուցին շրջանի կարգ մը ուժերը եւ մեծերը: Ղարաբաղի ուժերու յաջողութեան մէջ տեսնուեցաւ աշխարհի այդ մասը ոռուսական դիրքերու յառաջացում, մինչ ազերի դիրքերու ընկրկումով՝ թրջական, եւ այդ ճամբով նաեւ Արեւմուտքի ուժերու տեղատուութիւն: Նման մօտեցումը ո՛չ միայն հարցը իր հունէն կը շեղէ, այլ նաեւ կը բարդացնէ Ղարաբաղի հիմնախնդրին մնայուն եւ հայանպաստ լուծում ապահովելու ճիգերը: «Ոչ յաղթողի եւ ոչ յաղթուողի» լրզունգը, որ վերջերս շրջանառութեան մէջ դրուած է դիւանագիտական բանակցութիւններուն ընթացքին, մեկնակէտ ունի շրջանին մէջ մեծերու եւ իրենց դաշնակիցներուն միջեւ ուժերու նուրբ հաւասարակշռութիւնը պահել: Այդ պայմաններուն տակ, հիմնախնդրի լուծումը կ'ընթանայ հաւասարակշռուած համաձայնու-

²⁵ Toporovski, Igor. «La Communauté des États indépendants et le maintien de la paix» *Relations Internationales et stratégiques*, no. 13, Printemps, 1994, p. 126—137.

թեան մը ուղիով, թէկուզ թէ անորոշ ժամանակով: Ուրիշ խօսքով, Ադրբեջան չկրնար Ղարաբաղի հարցը միակողմանիօրէն լուծել, իսկ Հայաստան եւ Ղարաբաղ իրենց ձեռք ձգած զինուորական առաւելութիւնը հաւասարակշռուած ձեւով միայն կարող կ'ըլլան քաղաքական առաւելութեան վերածել:

Այլ մօտեցում մըն է Կովկասի եւ Պալքաններու մէջ տեղի ունեցող քաղաքական զարգացումները նկատել իրարու առնչակից աշխարհաքաղաքական ընթացքի արդիւնք, ուր Ղարաբաղի հիմնախնդիրը կը ներկայանայ հակամարտութեան երեսներէն մին միայն:

Ըստ Սթեֆան Երասիմոսի²⁶ Արեւելեան հարցը՝ իր ազգային եւ պետական սահմաններու եզրերով, որը կը կարծուէր լուծուած ըլլալ, կրկին երեւան գալու վրայ է: Արեւելեան հարցի աշխարհագրական թատերաբեմը կը հանդիսանան Պալքաններն ու Կովկասը, որոնք իրարմէ բաժնուած են Անատոլիոյով:²⁷

2 — ԴԱՐԱԲԱԴԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴՐԻՑ՝ ՆԱԽԿԻՆ Խ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀՈՐԱՅԻՆ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐԷՆ ՄԻՆ

Խ. Միութեան փլուզումով՝ աշխարհ ժառանգեց հողային, սահմանային ու ազգային անլոյծ մնացած եւ խորհրդա-

²⁶ Աշխարհաքաղաքական ուսմանց դասախօս՝ Փարիզի (Paris VIII) համալսարանին մէջ, Herodote ամսագրի խմբագրական կազմի անդամ:

²⁷ Yerasimos, Stéphane. *Questions d'Orient. — Frontières et minorités des Balkans au Caucase*. Paris, La Découverte, 1993, p. 5.

լիններու օրով անլի բարդացած հարցեր: Ղարաբաղի խնդիրը, այս տեսանկյունէն, միակը չէ այն հարցերէն որոնք լուծումի կը սպասեն: Քաղաքական, դիւանագիտական եւ ակադեմիական դէմքեր զանոնք քննութեան առարկայ դարձնելով կը փորձեն լուծումներ առաջարկել, որոնց ընթացքը հետեւանք կրնա ունենալ Ղարաբաղի հիմնախնդրին լուծումին վրայ:

Ստորեւ թարգմանաբար երկու խորհրդածութիւններ, մին կատարուած ամերիկացի ծանօթ դիւանագետի մը՝ Փոլ Կոպլըի²⁸, միւսն ալ քաղաքական գիտութեանց դասախօսի մը՝ Սթիվըն Վան Էվերայի²⁹ կողմէ:

Անդրադառնալով նախկին Խ. Միութեան հողային եւ սահմանային հարցերուն, Փոլ Կոպլը իր «Ռուսիա եւ իր դրացիները»,³⁰ յօդուածին մէջ կ'ընդունի Ստալինի ստեղծած թնճուկի ներկայ հետեւանքներու գոյութիւնը երբ կ'ըսէ.

Ազգային (էթնիք) սահմանները գորս Ստալին գծած էր չէին հիմնուած պարզ ազգագրական հիմերու, ոչ ալ խնդրոյ առարկայ բնակչութեան կամքին վրայ: Ընդհակառակը, սահմանները գծուած էին յառաջացելու եւ թէ սպահովելու ազգային մշտական ձգտութիւն, իրա-

²⁸ Խորհրդային ազգութիւններու հարցով զբաղուող ամերիկացի դիւանագետ:

²⁹ Քաղաքական գիտութիւններու դասախօս՝ Massachusetts Institute of Technology համալսարանին մէջ:

³⁰ Gobble, Paul. «Russia and its neighbours», Foreign Affairs, Spring, 1993.

քանչիւրից մէջ ստեղծելով ենթակայ փոքրամասնութիւններ՝ Մոսկուայի վերապահելով ուժեղ միջնորդի դերը:

Կոպլը Արեւմուտքի օժանդակ դերը այս հարցերու կապակցութեամբ հինգ գլխաւոր միջոցառումներու մէջ կը տեսնէ: Առաջին հերթին, այդ շրջաններու Ռուսիոյ շահերը եւ նաեւ բնակչութիւններու այլազանութիւնը պէտք է ճանաչում ստանան արեւմտեան երկիրներուն կողմէ: Ինչ կը վերաբերի սահմանային հարցերուն, հետեւեալ միջոցառումը կ'առաջարկէ.

Արեւմուտքը պէտք է դէմ յանդիման գայ այն իրողութեան հետ որ սահմաններու կայունութեան իր տուած պաշտպանութիւնը հսկայական հետեւանքներ կրնայ ունենալ: Անոնցմէ ոմանք կրնան հարուած հասցնել Արեւմուտքի այլ նպատակներուն ու արժէքներուն: Նկատի ունենալով Ստալինի մօտեցումը եւ ազգային խմբակցութիւններու քաղաքականացումը դէպի ազգութիւն Արեւմուտքի ներկայ գործելակերպը կրնար կարգ մը վարչաձեւեր մղել ներքնապէս անլի ճշողական ըլլալու կամ ալ ուժի գործածութեամբ սահմանները փոխել փորձելու: Այս կրկնակի վտանգներէն զերծ մնալու համար, անհրաժեշտ է որ Արեւմուտքը որոնէ բանակցութեամբ սահմաններու փոփոխութեան կարելիութիւնը՝ ԵԱՀԿ-ի թոյլատրած կանոններուն հիման վրայ: Աւելին, ան հարկ է որ քննէ թէ միջազգային հաւաքականութիւնը կարո՞ղ է 15 երկիրներէն ներս մարդկային իրաւունքներու պաշտպանութեան յատուկ համակարգ զարգացնել:

Խօսելով Արեւմուտքի՝ այս հարցերու շուրջ ուսերուն եւ ոչ-ուսերուն հետ ունենալիք խստապահանջ կեցուածքի մասին, ան կ'աւելցնէ.

Արտաքին աշխարհը անոնցմէ (երկիրներէն) միաժամանակ պէտք է պահանջէ որ փոքրամասնութիւնները բոլոր երկիրներուն մէջ լաւ վերաբերմունքի արժանանան եւ արգիլէ որ անոնց՝ արտասահման գտնուող ազգային խմբակցութիւնները զինական օգնութեամբ պաշտպանեն:

Ապա, իբրեւ ազդու միջոցառում կ'առաջադրէ.

Արեւմուտքը պէտք է սորվի շրջանին մէջ որդեգրել ուժերու հաւասարակշռութեան մօտեցումը — ճիշդ ինչպէս որ Մեծն Բրիտանիան ըրաւ Եւրոպական ցամաքամասին վրայ անցած քանի մը հարիւր տարիներու ընթացքին՝ նախայարձակումը կանխելու համար՝ ընդդէմ զօրաւոր ուժերու կոնակ կենալ տկար ուժերուն: ... Բայց Արեւմտեան երկիրները պէտք չէ մտահան ընեն որ եթէ խոհեմաբար չշարժին կրնան անապահովութեան վտանգաւոր թակարդը իյնալ, ուր ուրիշներու անհակակշռելի արարքները կրնան Արեւմուտքը անխուսափելի պատերազմի մէջ ներքաշել:

Այժմ հետեւինք երկրորդ գրութեան մէջբերումներուն:

«Վարկածներ պատերազմի եւ ազգայնականութեան շուրջ»,⁸¹ ուսումնասիրական յօդուածին մէջ, Սթիվըն

Վան Էվէրա, ազգայնականութեան եւ պատերազմի առընչութիւնը քննելով հետեւեալը կը գրէ.

Արեւելքի մէջ, պետականութենէ զուրկ ազգայնականութիւններու անհամեմատ մեծ թիւը մեծապէս կ'աւելցնէ հաւանականութիւնը ազատագրական պայքարներէ ծագած կոիւներուն: Խորհրդային փլուզումը ուժի յարաբերութիւնը փոխադրեց դէպի այդ ազգայնականութիւնները, քանի որ Խորհրդային պետութիւնը փոխարինուեցաւ տկար պետութիւններով: Այս փոխանցումը առիթ տուաւ անջատողական պատերազմներու Վրաստանի եւ Մոլտաւիոյ մէջ. այսպիսի պատերազմները կրնան բազմապատկուի:

Արեւելքի կնճոտ բազմազգեան՝ միախառնուած վիճակը ծնունդ տուած է բազմաթիւ սփիւռքներու: Այս կացութիւնը մայր երկիրները կրնայ մղել զանոնք բռնի ուժով միացնելու: Շատ մը արեւելեան նորակազմ ազգերու սահմանները բնական պաշտպանութիւններէ զուրկ են, հետեւաբար պետութիւնը խոցելի կը մնայ յարձակումներու առջեւ: Կարգ մը սահմաններ օրինականութենէ զուրկ են եւ տկար կերպով կը համապատասխանեն ազգութեան սահմաններուն: Զանի մը նոր վարչաձեւեր՝ յատկապէս նախկին Խ. Միութեան սահմաններէն ներս, օրինականութեան հարց ունին եւ անբաւարար կերպով օժտուած են պետական վարչամեքենայով: Այս կացութիւնը զիրենք կրնայ մղել ազգայնամոլական քայլերու՝ պահելու համար իրենց քաղաքական ինքնուրինութիւնը: Վտանգը զագաթնակէտին կը հասնի տնտեսական շրջանային տագնապով՝ արդիւնք դեկավարուած տնտեսութենէն. շուկայի տնտեսութեան փոխանցումին: Իրադարձութիւնները արժեւորող

⁸¹ Van Evera Stephen. «Hypotheses on Nationalism and War», *International Security*, Vol. 18, No. 4 (Spring 1994), p. 5—39.

հաստատութիւններ (ազատ համալսարաններ եւ ազատ մամուլ) տկար են Արեւելքի մէջ, հետեւաբար պետութեան ստեղծած առասպելը հարցականի ենթարկող չկայ: Խորհրդրդային վարչաձեւը իր հպատակ ժողովուրդներուն նկատմամբ անսահման ոճիրներ գործեց. այս ժառանգութիւնը այդ ժողովուրդներուն յարաբերութիւնները պիտի դառնացնէ, եթէ անոնք չկարենան համաձայնիլ:

Ապա հեղինակը կը թուէ այն քայլերը որ Արեւմուտքը պէտք է առնէ այս հարցերուն նկատմամբ.

Արեւմտեան ուժերը պէտք է ամեն ինչ ընեն Արեւելքի ազգայնականութեան վտանգը մեղմացնելու՝ անոր դեկավարուելիք երեւոյթները անվճառ ուղղութեամբ տանելու համար: Կարգ մը երեւոյթներու ելքը ազգայնական շարժումները իրենք կրնան ճշդել (փոքրամասնութիւններու հանդէպ իրենց դիրքորոշումը, պատմութեան նկատմամբ իրենց հայեացքը, սահմանային վեճերը լուծելու իրենց կամեցողութիւնը): Այս բոլորին վրայ Արեւմուտքը կարող է ազդել, եթէ անոնց վրայ ճնշում գործադրելու եւ համոզելու կարելիութիւններ ունենայ:

... Արեւմուտքը՝ մասնատրապէս արեւելեան այս նոր պետութիւններուն հանդէպ իր տնտեսական յարաբերութիւնները պէտք է պայմանաւորէ անոնց խաղաղ կեցվածքին հետ՝ զանոնք հեռու պահելով վտանգաւոր ազգայնական գործելակերպերէ: Այդ կեցվածքը պէտք է ընդգրկէ վեց կէտեր՝

ա) հրաժարիլ ուժի գործածութենէն կամ անոր սպառնալիքէն,

բ) տոկուն ապահովութիւն հաստատել ազգային փոքրամասնութիւններուն նկատմամբ, կարգ մը խիստ պայմաններու տակ՝ մինչեւ իսկ անջատման իրաւունքը վերապահելով,

գ) վարժարաններէն ներս պատմութիւնը պարկեշտօրէն ուսուցանելու յանձնառութիւն,

դ) կառավարման ժողովրդավարութեան ձեւ եւ անոր առնչակից հաստատութիւնները որդեգրել, յատկապէս ազատ խօսք եւ ազատ մամուլ ստեղծելու կամեցողութիւն ի յայտ բերել,

ե) շուկայումի տնտեսական քաղաքականութիւն որդեգրել,

զ) ներկայ ազգային սահմանները ընդունիլ կամ սահմանային վիճելի հարցերը խաղաղ միջոցներով կարգադրելու համաձայնիլ:

... Արեւմտեան ուժերը այս օրէնքները պէտք է վերածեն հասարակաց գիծի Արեւելքի պետութիւններուն նկատմամբ, անոնցմէ անոնք որոնք այս կեցվածքը կը յարգեն Արեւմտեան տնտեսութեան մէջ լրիւ անդամակցութեան իրաւունք կ'ունենան, անոնք որոնք չեն յարգեր պէտք է դուրս ձգուին եւ տնտեսական պատժամիջոցներու ենթարկուին:

Հետաքրքրական է եւ միանգամայն ուսանելի տեսնել թէ աշխարհի ճակատագիրը որոշող մեծերը ցարդ գործնական ի՞նչ ուղեգիծ որդեգրեցին՝

ա) ակնբերել է մեծերու ճիգերը ազգային այս հարցերու ելքին վրայ հակակշիռ ունենալու եւ զանոնք ենթակայ դարձնելու իրենց շրջանային թէ միջազգային առաջնահերթութիւններուն ու շահերուն,

բ) քաղաքական առաջադրուած լուծումները վերջնական բնոյթ չեն կրեր եւ կրնան որպէս հիմ ծառայել՝ հետաւոր թէ մօտալուտ բախումներու,

գ) բախումի մէջ գտնուող կողմերուն տնտեսական օժանդակութիւնը պայմանաւորուած է ժամանակաւոր խաղաղութեան հաստատումով,

դ) բախումի մաս կազմող կողմերը կը դրուին շուկայական յարաբերութիւնները անյապաղ հաստատելու պահանջքին տակ, ակնկալելով որ բնոյթով ազգային, էութեամբ քաղաքական հարցերը միջազգային եւ շրջանային տնտեսութեան շահերու ենթակայութեամբ, առանց մեծ վերիվայրումներու՝ լուծում ստանան:

Ղարաբաղի հիմնախնդրի պարագային, ներկայիս այս բոլոր մօտեցումներն ալ կը կիրարկուին մեծերուն կողմէ, առանց սակայն հիմնական կերպով զայն լուծելու:

Զույգ գրութեանց ընթերցումէն ետք Ղարաբաղի հիմնախնդիրը շահագրգռող կարգ մը նկատումներ կարելի է կատարել՝

ա) յօդուածները գրուած են արեւմտեան եւ յատկապէս՝ ամերիկեան տեսանկիւնէ: Անոնք հարցերը կը դիտեն ամերիկեան ըմբռումներու եւ շահերու ակնոցով, հետեւաբար առաջադրուած լուծումները կ'ընթանան նոյն

ճամբով, առանց անպայման խնդրոյ առարկայ ժողովուրդներուն ձգտումները, արժէքները եւ քաղաքական ծրագիրները հաշուի առնելու,

բ) զոյգ պարագաներուն ալ առաջադրուած քալերը նախապատուութիւն կուտան հարցերու լուծումը սահմանափակելու միջազգայնօրէն ճանաչուած պետական սահմաններու ծիրին մէջ: Անջատումը կը նախատեսուի որպէս ամենէն վերջին միջոցը.

գ) պահանջատէր հաւաքակազմութիւններու իրաւունքներու ճանաչումը կը փնտռուի փոքրամասնութիւններու եւ մարդկային իրաւանց տարագին տակ: Սակայն, նկատի ունենալով այդ իրաւունքներու շուրջ ներկայ անբաւարար միջազգային օրէնսդրութիւնը, պետութիւններուն՝ նման իրաւասութիւններ իրագործելու ընդդիմութիւնը, փոխ-յարաբերութեանց մէջ շահերու առկայութիւնը, պիտի ընդունինք որ առաջադրանքները անհեթեթ վիճակ եւ անյոյս կացութիւններ կը ստեղծեն այդ հաւաքակազմութիւններուն առջեւ,

դ) սահմանային եւ հողային հարցերու լուծումը կ'առաջադրուի դեւ բանակցութեան եւ փոխադարձ զիջողութեան գործընթացի վրայ: Հոս ալ նախընտրութիւնը կը տրուի միջպետական մակարդակի բանակցութեան, եւ անտես կ'առնուի խնդրոյ առարկայ հողամասին վրայ բնակող ժողովուրդին ազատ ինքնորոշման իրաւունքը եւ անկէ բխող՝ բանակցութեան կողմ ըլլալու իր իրաւունքը: Ղարաբաղի պարագային, տեսնուեցաւ թէ ինչպէս անոր ներկայացուցիչներուն սկզբնական շրջանին այդ իրաւունքը զլացուեցաւ Եւրոպական խորհրդի պետութիւններուն կողմէ: Եթէ Ղարաբաղ այսօր բանակցութիւններուն կողմէ: Եթէ Ղարաբաղ այսօր բանակցութիւններուն կողմէ:

Միջազգային տնտեսական համակարգը (international economic system), որ քսաներորդ դարու երկրորդ կեսին ասոյին հսկայական զարգացում եւ տարածում արձանագրեց, Խորհրդային պետութեան փլուզումէն ետք, կը թուի թէ անարգել կը լառաջանայ բազմալեզու, բազմամշակոյթ, բազմացեղ եւ բազմանպատակ աշխարհին մէջ: Համակարգը որ գլխաւորաբար հիմնուած է շուկայումի սկզբունքներուն վրայ, իր հետ կը տարածէ նաեւ ընկերա-տնտեսական ըմբռումներ որոնք միշտ հաշտ չեն ընթանար այլ ժողովուրդներուն ըմբռումներուն եւ քաղաքական նպատակներուն հետ: Այս կացութիւնը, մէկ կողմէն, կը ստեղծէ ընդդիմութիւն՝ այդ տնտեսական համակարգը վարող ուժերուն դէմ, միւս կողմէն, հակադրութիւն եւ մրցակցութիւն՝ այդ ուժերուն միջեւ իսկ:

Այսօր, սակայն համակարգը կ'ընթանայ աւելի բարդ եւ ճիւղաւորուած ուղիով: Այն վարող ուժերը այլեւս միայն հարուստ Հիւսիսին (Արեւմուտք) չեն պատկանիր, բազմակողմանի եւ բազմազգեան են: Այս տակաւին ձեւավորուող համակարգին մէջ առաջնահերթութիւնը կ'երթայ միջազգային տարողութիւն ունեցող հարցերուն եւ պահանջներուն: Միջազգային կայունութիւնն ու ապահովութիւնը անհրաժեշտ կը նկատուին տնտեսական ցանցը պահելու եւ զարգացնելու համար: Իսկ տնտեսական ցանցի գոյութիւնը կենսական կը նկատուի զարգացնելու համար միջազգային մակարդակով գնորդներ եւ վաճառորդներ՝ առաջարկի եւ պահանջարկի (supply and demand) հիման վրայ: Պետութիւններու հողային եւ սահմանային

րուն կը մասնակցի որպէս բանակցող կողմ, ապա առաջին հերթին իր զինուորական յաջողութիւններուն եւ անջուշտ հայկական դիւանագիտութեան համբերատար ճիգերուն շնորհիւ:

Երկու հեղինակներուն համար ալ սահմանային եւ հողային վեճերու շուրջ բանակցութիւնը կը դրուի երկու կողմերուն համար՝ հաւասար գետնի վրայ, անտես առնելով այն պարագան թէ ի՞նչպէս այդ հողերը ինկած են տուեալ երկրի սահմաններէն ներս: Ի՞նչ պայմաններու տակ եւ ի՞նչու Ղարաբաղը տրուեցաւ Ադրբեջանի՝ ահաւասիկ հարցեր որոնք երկրորդական կը նկատուին երբ կողմերէն կը պահանջուի բանակցուած լուծում: Ի՞նչ ապահովութիւն կայ թէ այդ պարագային ալ հիմնախնդիրը մնայուն լուծում պիտի ստանա:

Ղարաբաղի առնչութեամբ, փոխադարձ զիջումի մէկ լուծում առաջարկուեցաւ նոյնիքն Կոպըլի կողմէ: Ղարաբաղը Լաչինով յանձնել Հայաստանի, փոխարէնը Ադրբեջանի զիջել Ջանգեզուրի մէկ մասը՝ Մեղրիով: Այս պիտի նշանակէր, խլուած հայապատկան հողատարածք մը վերադարձնել, ուրիշ հայկական հողատարածք մը վերցնելով:

Աշխարհի ներկայ իրադրութեան մէջ, անիրաւուած ժողովուրդներու եւ փոքրամասնութիւններու համար՝ զինուորային զօրութեամբ իրենց իրաւունքները հետապնդելը՝ տակաւին բաւական երկար ժամանակ պիտի ըլլայ գլխաւոր միջոցը եւ երաշխիքը քաղաքական բանակցութեան սեղանին հասնելու:

հարցերը, ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման պայքարները խանգարիչ քաղաքական զարգացումներ կը նկատուին տնտեսական այդ համակարգի շահերուն բաժանման գծով: Եթէ կարելի չըլլայ վերացնել, անոնց ուղղութիւնը փոխելու կամ ի նպաստ այդ ուժերը զարգացնելու աշխատանքին է որ ականատես կ'ըլլանք:

Տնտեսական զարգացման ընթացքի տակ, ահաւասիկ, Ադրբեջան ու Կեդրոնական Ասիան կարելորութիւն կը ստանան իրենց քարիւղի եւ բնական կազի պաշարներով: Միջազգային այն քարիւղի ընկերութիւնները որոնք շահեր ունին խողովակներու հոսքին մէջ, անհանգիստ են, անբարեսացակամ (նաեւ ժխտական) մօտեցում կը ցուցաբերեն Ղարաբաղի հարցին նկատմամբ: Հետեւաբար Ղարաբաղի ազատ ինքնորոշման պայքարը՝ իր անջատողական (անկախական տարազով) կը նկատուի շրջանի կայունութիւնը խախտող քաղաքական զարգացում՝ որուն առաջը առնել կը փորձեն տնտեսական այդ ուժերը:

Հակակշռումը տեղի կրնայ ունենալ, առաջին հերթին, միջազգային կազմակերպութիւններու (ՄԱԿ, ԵԱՀԿ, Միջազգային Դրամատուն, Միջազգային Դրամական Հիմնարկ, Եւրոպական Զարգացման Դրամատուն) եւ ապա միջպետական յարաբերութիւններու ճամբով: Լոս Անճելըսի մէջ հրատարակուող եւ քարիւղի ընկերութիւններու հովանաւորութիւնը վայելող Azerbaijan International պարբերաթերթը հանրային յարաբերութիւններու միջոց մըն է հետաքրքիր շրջանակներուն մօտ Ղարաբաղի հիմնախնդրի նկատմամբ առնուազն աննպաստ կարծիք ստեղծելու համար, նաեւ ազդու միջոց տնտեսական բնոյթ

ունեցող հրատարակութիւններու եւ լուրերու ներկայացման մէջ հարցին էութիւնը ծածկելու ընթացող (ունկընդիր) հասարակութիւնէն:

4 — ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԻՄՆԱԽԵՂԻՐԸ՝ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒ ԱՆՁԵՌՆԱԽԵԼՈՒԹԵԱՆ ԵՎ ԱՋՍ ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ ՍԿԶՐՈՒՆԵՐՈՒ ՀԱԿԱՂՈՒԹԵԱՆ ԼՈՅՍԻՆ ՏԱԿ

Ա — Սահմաններու անձեռնմխելիութեան սկզբունքը

Միջազգային համակարգը (international system) իր քաղաքական, տնտեսական, արհեստագիտական եւ մշակութային բնագաւառներով, մեզի կը ներկայանայ որպէս փոխ-յարաբերութիւններու այն ցանցը, որ թոյլ կուտայ զանոնք վարող զանազան դերակատարներուն՝ պետութիւններուն, կազմակերպութիւններուն եւ ժողովուրդներուն, ստեղծել փոխ-ազդեցութեան կարելիութիւններ: Համակարգը, սակայն, ունի իր կայունութեան ըմբռումները, որոնց համաձայն իրմէ պահանջուած փոփոխութիւնները կը թոյլատրէ կամ կը մերժէ, պահելով հանդերձ իր կայունութիւնը: Համակարգի մէջ կայանալիք այն վերիվայրումները, որոնք կրնան պատճառ դառնալ որ շահերու եւ ուժերու յարաբերութեան մէջ յատկանշական փոփոխութիւններ երեւան գան, անոր կայունութեան սպառնալիք կը նկատուին, եթէ համակարգը հակակշռող ուժերը պատրաստ չեն զանոնք ընկալելու:

Այդ տեսանկիւնէն՝ Արեւելեան Եւրոպայի եւ Խ. Միութեան գաղափարաբանական, ապա քաղաքական ու տնտեսական փլուզումը բաւական ծանր փոփոխութիւններ էին որոնք գլխաւորաբար ապակայունացման մտահոգութիւն-

Ներով, դժուարությամբ ընկալուեցան նման ուժերուն կողմէ: Հետեւաբար սահմանային փոփոխութեան, հողային կամ ազատ ինքնորոշման պահանջներ այս հանգրուանին՝ ծանր են համակարգի կայունութեան համար: Ժամանակ պէտք է, որ ցարդ տեղ գտած փոփոխութիւնները համակարգի նոր դիմագիծը ամրացնեն, որմէ յետոյ կարելի պիտի ըլլայ աստիճանաբար փոփոխութիւններ ընկալել:

Սահմաններու անձեռնմխելիութեան ըսկզբունքը, որուն ջատագովն են թէ միջազգային կազմակերպութիւնները (ՄԱԿ, ԵԱՀԿ), թէ պետութիւնները եւ թէ տնտեսական ուժերը, կը միտի միջազգային այդ համակարգի կայունութիւնը պահելու:

Սակայն այս սկզբունքի գործադրութեան՝ վերջին տարիներու փորձառութիւնը, երբ միջազգային օրէնքը անբաւարար եղաւ հարցերը այլապէս լուծելու, ստիպեց, որ հետեւանքները ընթանան հակառակ ուղղութեամբ՝

ա) այն պետութիւնը որ ազատ ինքնորոշման հարց ունեցաւ իր սահմաններէն ներս, ինքզինք՝ պայքարող ժողովուրդին նկատմամբ նկատեց օրինաւորութեան մէջ եւ չվարանեցաւ զինու զօրութեամբ զայն նուաճել փորձելու (Ադրբէջան ընդդէմ Ղարաբաղի, Վրաստան՝ Աբխազիոյ),

բ) միջազգային կազմակերպութիւնները ոչ միայն գոնք լուծելու անգոր եղան, այլ նաեւ մեծերու ցուցմունքներով հակամարտութիւնները աւելի սրեցին (Պոսնիա),

գ) պահանջատէր ժողովուրդները չհրաժարեցան իրենց պահանջներէն, զինեալ բախումները շարունակուե-

ցան եւ արձաքին օժանդակութեամբ որոշ յաջողութիւններ արձանագրեցին:

Այս բոլորը ցոյց կուտան որ սահմաններու անձեռնմխելիութեան սկզբունքի ոչ-ճկուն գործադրութիւնը համակարգի կայունութեանը աւելի վտանգեց, քան թէ՛ նպաստեց, նորանոր արինահեղութիւններու պատճառ դառնալով:

Բ — Ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման սկզբունքը՝ ներկայիս

Միջազգային քաղաքական շրջանակները կ'աշխատին ազատ ինքնորոշման իրաւունքը սահմանափակել անցեալին՝ գաղութարարութենէ ազատագրուած, ներկայիս ալ՝ Խ. Միութեան եւ Հարաւսլավիոյ փլուզումով՝ պաշտօնապէս ճանաչում գտած ժողովուրդներուն, եւ կ'ընդդիմանան որեւէ անկախացած կամ անկախ երկիրներու անդամահատումին հետեւեալ պատճառաբանութիւններով՝

ա) նորանկախ երկիրները անդամահատելը այլեւ շինիչ ըլլալէ կը դադրի եւ կը դառնայ միջազգային յարաբերութիւնները խանգարող ձեռնարկ, հետեւաբար անջատումը պէտք չէ քաջալերել,

բ) պարտաւորիչ չէ որ նորազատ երկիրներու սահմանները համապատասխանեն անոնց բաղկացուցիչ գըլխաւոր ազգութեան կամ ազգութիւններուն աշխարհագրական սահմաններուն: Պետութիւնները՝ ամենէն «զուտ» նկատուածներն անգամ այսօր բազմազգեան են,

գ) ազգային խմբաորումները կը նկատուին փոքրամասնութիւններ որոնց իրաւունքները հարկ է պաշտպանել մարդկային իրաւանց ծիրէն ներս: Այդ կարելի է ընել առանց անջատումի,

դ) միջազգային օրէնքի տրամադրութիւնները չեն բարարեր որ անոնք իրաւական ճանաչում ստանան:

Այս պաշտօնական դիրքորոշման հակադիր կողմը ունի իր պատճառաբանութիւնները՝

ա) սկզբունքներն ու իրաւաբանական դիրքորոշումները անշարժ չեն, այլ կը հետեւին քաղաքական զարգացումներուն ու իրադարձութիւններուն: Վերջին տարիներու քաղաքական իրադարձութիւնները՝ Խ. Միութեան եւ Հարաւսլաիոյ բաղկացուցիչ միաւորներու անջատումը ազատ ինքնորոշման սկզբունքին վրայ՝ փաստ է թէ անոր գործադրութիւնը սահմանափակուած չէ աշխարհագրական շրջանի մը եւ ոչ ալ յատուկ՝ մեծ պետութիւններու (Երիթրէի պարագան ընդդէմ Եթովպիոյ, Պանկլատեշի պարագան ընդդէմ Փաքիստանի),

բ) մարդկային իրաւունքները՝ թէեւ անհատական իրաւունքները կը պաշտպանեն, սակայն անբարար են պաշտպանելու հաւաքականութիւններու այլապէս բարդ իրաւունքները: Ազգային հաւաքականութիւններուն եւ փոքրամասնութիւններուն իրաւունքները հարկ է որ յստակ սահմանում ստանան եւ ճշդորոշուի անոնց գործադրութիւնը պետութիւններէն ներս,

գ) երոպական գաղութատիրութենէն դուրս ալ (մոռցուած) պարագաներ կան, որ իրենց լուծման կը սպա-

սեն (բնիկ ժողովուրդներու, քիւրտերու, Թիպէթի եւ նման այլ պարագաներ): Հետեւաբար ազատ ինքնորոշման իրաւունքը կարելի չէ անոնց չզլանալ,

դ) միջազգային կազմակերպութիւնները, ինչպէս ՄԱԿ-ը եւ ԵԱՀԿ-ը, բարեփոխուելու սուր կարիքը ունին: Ապահովութեան խորհուրդի որոշումները մեծերու շահերուն վրայ հիմնուած են, ուստի անտես կ'առնուին ազատ ինքնորոշման ի խնդիր պայքար մղող ժողովուրդներու իրաւունքները, եթէ անոնք չեն համընկնիր մեծերու շահերուն:

«Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութիւնը եւ ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման իրաւունքը»,⁵² յօդուածին մէջ, Ֆիլիփ Սորօ Տէֆարօ⁵³ անդրադառնալով պետութիւններու ազատ ինքնորոշման իրաւունքին հանդէպ այս կեցուածքին, կը գրէ.

ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման իրաւունքը յարակից եւ կայուն գաղափար մը չէ: Ֆրանսական յեղափոխութեան (18-րդ դար) օրերէն ի վեր այս սկզբունքը չէ դադրած պատմութեան ընթացքին եւ ժողովուրդներու վիճակին համաձայն վերամեկնաբանուել: Աւելին, այս սկզբունքը թէեւ ծնունդ ելրոպական քաղաքակրթութեան՝ Երոպայէն դուրս եկած է, իրաքանչիւր ցամաքամաս,

⁵² Moreau Défarges, Philippe. «L'Organisation des Nations Unies et le droit des peuples à disposer d'eux-mêmes», *Politique Etrangère*, No 3, Autonome 1993, p. 659—671.

⁵³ Միջազգային Յարաբերութիւններու Ֆրանսական Ինստիտուտի մօտ (IFRI)՝ ՄԱԿ-ի հարցերով զբաղող մասնագէտ:

իրաքանչիւր երկիր, իրաքանչիւր շրջան զայն կը վերասահմանէ՝ սկզբնական իմաստէն տարրեր պահպանելով հանդերձ:³⁴

Հեղինակը կը շեշտէ թէ քաղաքական իրադարձութիւններն են որ ի վերջոյ ազատ ինքնորոշման սկզբունքի գործնական սահմանումը կը ճշդեն: Այս ուղղութեամբ ան կ'ըսէ.

Ինչպէս պատմութիւնը անդադար ցոյց կուտայ, ժողովուրդներն են որ ինքզինքնին կը պարտադրեն, եւ կը վերապրին շնորհիւ ուժին, պայքարին, եւ աղէտալի պարտութիւններ կրելէն վերջ դիմանալու կարողութեան: Ժողով մը, իրաւաբանական հեղինակութիւն մը՝ բացի ճանչնալէն չեն կրնար արձանագրել այն խորհրդաւոր երեւոյթները որոնք կը ներկայացնեն ժողովուրդներու կեանքն ու մահը:³⁵

Ապա, անդրադառնալով ՄԱԿ-է ներս ակնկալուելիք փոփոխութիւններուն կ'ավելցնէ.

ՄԱԿ-ը այս հոլովոյթներուն եւ անոնց հակասութիւններուն արձագանքը ըլլալէն զատ ուրիշ բան չկրնար ըլլալ. Գաղութարարման ենթարկուած ժողովուրդներու ազատագրումը քանի մը տասնամեակի համար՝ ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման իրաւունքին տուաւ յարաբերական յստակ պարունակութիւն մը՝ ճանչնալով, ժողովուրդներու անկախութիւնը գաղութարարին գծած սահմաններէն ներս: Այդ շրջանը արդէն աւարտած է այսօր: Այլ պահանջներ,

³⁴ Moreau Défarges, Philippe, Op., cit. p. 670.

³⁵ Moreau Défarges, Philippe, Op., cit. p. 662.

շատ անելի այլազան՝ բնիկ ժողովուրդներու իրաւունքներ, փոքրամասնութիւններու իրաւունքներ կը բազմապատկուին: ՄԱԿ-ը սխալ դուռ է այս պահանջներուն դիմաց, քանի հիմնուած է պետութեան վրայ, բառին դասական առումով: ՄԱԿ-ը կը յարմարի եւ պիտի յարմարի: Ոչ պետական ամէն տեսակի հասարակութիւններու միջազգային ներկայացուցչութիւնը (ազգային, կրօնական, գաղափարաբանական խմբաւորումներու) հետըզհետէ պիտի զարգանայ, ինչպէս ցոյց կուտայ 1992 յունիսի՝ Բիո Տը ժանէյրոյի ժողովը, որ եղաւ առաջին գագաթաժողովը: 21-րդ դարը մոլորակի անհաճոյ ձայնի դարը պիտի ըլլայ... Պետութիւններ, բոլոր ծագումներէ շարժումներ եւ նոյնիսկ անհատներ իրաւունք պիտի պահանջեն որ ուղղակիօրէն խօսին բոլորին, ճանաչում ստանան բոլորէն:³⁶

Ազատ ինքնորոշման մասին ակադեմիական լուրջ ուսումնասիրութիւն մը հրապարակ կուզայ այս անգամ Միացեալ Նահանգներու մէջ:

Ամերիկեան Carnegie Endowment for International Peace կազմակերպութիւնը 1992-ին կը հրատարակէ ազատ ինքնորոշմանը նուիրուած իր ուսումնասիրութիւնը՝ «Ազատ ինքնորոշումը՝ նոր աշխարհակարգի տակ», Self-determination in the New World Order³⁷ խորագրով: Ուսումնասիրող խումբը կուզայ այն եզրակացութեան թէ՛

³⁶ Moreau Défarge, Philippe, Op., cit. p. 670—671.

³⁷ Halperin, Morton, Shefter David. Self-Determination in the New World Order. Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1992.

ա) ազատ ինքնորոշման շարժումները կարելի չէ այլևս անտեսել, ցարդ որդեգրուած միջազգային եւ ամերիկեան դիրքորոշումներն ու քայլերը անբաւարար են, կը կարօտին լուրջ վերանայման,

բ) այդ վերանայումի աշխատանքը անհրաժեշտ է որ իրականանայ Միացեալ Նահանգներու առաջնորդութեամբ,

գ) կը հաստատէ միջազգային օրէնքի բարեփոխման կարիքը ընթացք տալու համար նոր զարգացումներուն՝ փոքրամասնութիւններու պաշտպանութեան, ժողովրդավարական կառավարութեան իրաւունքի եւ ազատ ինքնորոշման ճանաչման պայմաններու գծով:

Նոյն գրքի նախաբանին մէջ միջազգային իրաւաբան ամերիկացի Լոյս Քաթլըր ազատ ինքնորոշումը հետեւեալ ձեւով կը սահմանէ.

Ազատ ինքնորոշումը անբացառելի այն նպատակներէն է որ ոչ կարելի է սահմանել, ոչ ալ՝ ընդդիմանալ: Ան կըրնայ նշանակել գոյութիւն ունեցող սահմաններէն ներս իր կառավարման ձեւը ընտրելու՝ ժողովուրդի մը իրաւունքը, ազգային, լեզուական կամ կրօնական խումբի մը իրաւունքը վերասահմանելու գոյութիւն ունեցող ազգային սահմանները՝ ազգային անջատ գերիշխանութիւն իրականացնելու համար: Ան կըրնայ նշանակել նաեւ դաշնակցային կազմի մէջ (Կանադա, Չեխոսլովաքիա, Նախկին Խ. Միութիւն կամ Նախկին Հարաւսլավիա) գըտնուող քաղաքական միաւորի մը այդ դաշնակցութենէն անջատումը եւ անոր անկախ ու գերիշխան պետութիւն

դառնալը: Կամ պարզապէս կըրնայ նշանակել ազգային, լեզուական, կրօնական խումբի մը իրաւունքը՝ նոյն գերիշխան պետութեան մէջ ինքնավարութեան ինչպէս նաեւ լեզուական, կրօնական ինքնութեան աւելի լայն աստիճան ձեռք ձգելու, սակայն առանց իր գերիշխան պետութիւնը ունենալու: ... Անշուշտ ազատ ինքնորոշման շարժում մը բռնի ուժի գործածութեամբ խափանելը ապահովաբար համաշխարհային դատապարտանքի կհանդիպի: Ազատ ինքնորոշումը, թէեւ աւելի հաւաքական պահանջ է քան անհատական, սակայն այսօր արագօրէն կ'ընթանայ դէպի միջազգային ճանաչում գտած մարդկային իրաւանց կարգը, որու նկատմամբ ոչ մէկ պետութիւն կըրնայ օրինազանցութեան մէջ գտնուիլ, առանց միջազգային հասարակութեան առարկութեան եւ երբեմն ալ միջամտութեան:

Ազատ ինքնորոշում հետապնդող շարժումները ի՞նչպէս պիտի գնահատուին Միացեալ Նահանգներու կողմէ: Ուսումնասիրութիւնը կը զարգացնէ կարգ մը արժեքափեր՝

ա) շարժումին հանդէպ աննախապաշարուած կեցուածք,

բ) ազատ ինքնորոշման պահանջներու բնոյթի ճշդում,

գ) անջատումի եմթակալ պետութեան վերաբերմունքը ազատ ինքնորոշումի ձգտող շարժումին նկատմամբ,

դ) պատմական եւ ազգային ազդակներ,

ե) ազատ ինքնորոշման շարժումի ժողովրդականութիւնը պայքարող ժողովրդի մօտ,

զ) ազատ ինքնորոշման շարժման վարքագիծը հակառակորդին նկատմամբ,

է) ազատ ինքնորոշման շարժման բռնամիջոցներով ծաւալումի հաւանականութիւնը:

Այս երկու ուսումնասիրութիւնները ցոյց կուտան արդէն ակադեմիական մակարդակի վրայ թէ՛ ազատ ինքնորոշման եւ սահմաններու անձեռնմխելիութեան սկզբունքներու հակադիր գործադրութիւնը միջազգային քաղաքական դերակատարներուն կողմէն, քննութեան եւ վերլուծման ենթակայ է: Երբ սահմաններու անձեռնմխելիութեան սկզբունքը միջազգային համակարգին կայունութիւնը ակնկալուած կերպով չի պահեր, ընդհակառակը, նոր վերիվայրումներու եւ արիւնահեղութիւններու տեղի կուտայ, կարելի է հարց տալ թէ ի՞նչի մէջ կը կայանայ անոր հակադրութիւնը ազատ ինքնորոշման սկզբունքին հետ: Արդե՞օք այս սկզբունքները իրարու հակադիր են թէ՛ լրացնող:

Փաստօրէն վերջին տարիներուն՝ սահմանները անխախտ պահելու սկզբունքի գործադրութիւնը չկարողացաւ առնուազն ստեղծել ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման պայքարը, քաջալերեց որ պետութիւնները արմատական քայլերու դիմեն այդ ժողովուրդներուն դէմ, զանոնք ա՛լ աւելի արմատականացնելով: Ստեղծուած իրավիճակը կը սպառնայ նոյն այդ կայունութեանը, որուն անունով եւ որուն ի խնդիր կը հետապնդուի մեծերու քաղաքականութիւնը:

Ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման սկզբունքը, որ մեծապետական ուժերը կը համարէն ապակայունացման ազդակ, երբ գործադրութեան կը դրուի միթէ՛ կայունութիւնը չվերահաստատեր անմիջապէս որ վերջ կը դնէ պետութիւն ունեցող եւ պետութեան ձգտող ժողովուրդներու միջեւ գոյութիւն ունեցող թշնամական իրավիճակին:

Երբ հարցերը դիտեմք դերակատարներու փոխարաբերութիւններու լոյսին տակ, պիտի տեսնեմք թէ ազատ ինքնորոշման սկզբունքին հակադրուած են պետական համակարգը, ընդհանրապէս, իրենց հողային ամբողջականութիւնը խնդրոյ առարկայ դարձնող պետութիւնները, մասնատրապէս: Ինչ որ զիս կը բերէ այն եզրակացութեան թէ սահմաններու անձեռնմխելիութիւնը եւ ազատ ինքնորոշման սկզբունքները էութեամբ հակադիր չեն, այլ լրացուցիչ դեր կը ստանձնեն՝ երբ կը գործադրուին հարցի մը պայմաններուն համապատասխան, եւ առ այդ, կ'ապահովեն միջազգային համակարգի կայունութիւնը: Ասկէ կարելի է հետեւցնել որ հակադրութիւնը ստեղծողները համակարգի դերակատարներն են: Հետեւաբար դերակատարներու կողմէ դիրքորոշումի փոփոխութիւնը կը վերացնէ ստեղծուած հակադրութիւնը, ճամբայ հարթելով ժողովուրդի մը հետապնդած իրաւունքներու ճանաչման եւ անկէ բխող հետեւանքներուն: Միաժամանակ կը վերացուի պետութեան մը հողային ամբողջականութեան սպառնացող պատճառները: Դերակատարներու այս գործողութիւնը կարելի կը դառնայ անոնց շահերու վերահաստատումով:

Տեսական այս վերլուծման ծիրին մեջ, Ղարաբաղի հիմնախնդիրը վերջնական լուծում կը գտնէ երբ հոն բնակող հայ մեծամասնութեան քաղաքական, հողային, մշակութային, տնտեսական եւ այլ իրաւունքները ճանաչում գտնեն: Այդ իրաւունքները ենթարկել Ադրբէջանի հողային ամբողջականութեան սկզբունքին եւ այդ ճամբով լուծել զանոնք՝ նոր հակամարտութեան կ'առաջնորդէ շրջանը: Ատկէ ակնկալուած կայունութիւնը խաբուսիկ է եւ կարճատեւ: Կամ ալ արտաքին ճնշումներով՝ փորձել խրամատ բանալ Հայաստանի եւ Ղարաբաղի ղեկավարութիւններուն միջեւ, այս վերջինը առանձնացնելով՝ զիջումներ հարկադրելու համար, շրջանը պարզապէս կը նետէ նոր բախումի մը գիրկը: Հայ եւ ազերի ժողովուրդներու միջեւ թշնամական կացութեան վերջ կը տրուի երբ խորհրդային շրջանին՝ ի վնաս հայ ժողովուրդին եղած հողային կարգադրութիւնները, փոխ-զիջումներու հիման վրայ, սրբագրուին: Ղարաբաղի պարագային՝ այդ կ'իրականացայ հողատարածքի հայ ժողովուրդի ազատ ինքնորոշման իրաւունքի ճանաչումով միայն: Այս է շրջանի ասպարհութեան եւ կայունութեան միակ երաշխիքը: Մեծ պետութիւնները պիտի ուզե՞ն հարցերը այդ ձեւով տեսնել եւ ըստ այնմ շարժիլ: Քաղաքական եւ իրաւաբանական աշխարհը միջազգային համակարգի պոչեւ ներկայացած փոփոխութեան պահանջներուն կ'ընդառաջէ դանդաղօրէն, պարբերական, արինալի ելեւէջներով:

Վ Ե Ր Ջ Ա Բ Ա Ն

Ղարաբաղի հիմնախնդիրը, տեսութիւններու, սահմանումներու եւ սկզբունքներու լոյսին տակ, կը ներկայացայ որպէս բազմերես քաղաքական հարց մը: Այդ ներկայացումը ի յայտ կը բերէ տեսական տարազներ որոնք երբ ամբողջական ձեւով կ'օգտագործուին աւելի հաւանական կը դարձնեն հարցին բազմակողմանի քննութիւնն ու ըմբռնումը եւ կը մօտեցնեն իրականութեան: Նոյն հետեւողութեամբ, տեսական տարազներու թերի կամ միակողմանի ուսումնասիրութիւնը կ'առաջնորդէ վիճելի լուծումներու եւ հարցերու թիւրըմբռնումին: Հոս է որ պետութիւններ, եւ անոնց ուղղութեան հետեւող դիւանագիտական, ակադեմիական եւ լրատուական շրջանակներ այդ տեսական տարազներու կանխամտածուած գործածութեամբ, կարող կ'ըլլան միջազգային քաղաքական թատերաբեմին վրայ ժողովուրդներու պայքարները ներկայացնել իրենց յարմար դատած ձեւով, ասպարհովու համար իրենց հետապնդած քաղաքականութեան արդարացումն ու զօրակցութիւնը:

Ղարաբաղի հիմնախնդիրը, երբ տեսական այդ յղացքներէն առաջ եկած տարազներուն լոյսին տակ կը քննուի երեւան կը բերէ լուծման, առաւել կամ պակաս, հաւանականութիւններ: Անոնք կրնան ներկայանալ, ընդունելի

կամ նուազ ընդունելի պայմաններով, անոնք կրնան Ղարաբաղի համար ունենալ նպաստաւոր, նուազ նպաստաւոր կամ աննպաստ հետեւանքներ:

Ազգ, ազգային խմբաւորում եւ ժողովուրդ սահմանումներու շրջագծին մէջ, Ղարաբաղը կը լրացնէ բոլոր պայմանները իր ինքնուրոյն՝ պետական եւ ազգային գոյութիւնը ունենալու պատմական հողամասի մէկ մասին վրայ: Ազատ ինքնորոշման սկզբունքի անկախութեան տարբերակը հնարաւորութիւնը կուտայ որ Ղարաբաղ պետականօրէն եւ ապահով կերպով ամրապնդէ գոյութիւնը:

Ղարաբաղի վերամիացումը Հայաստանին՝ պահանջատիրութեան կամ նոյնիսկ ազատ ինքնորոշման սկզբունքի հիման վրայ՝ ներկայիս անընդունելի է շրջանային եւ միջազգային ուժերուն համար: Այդպիսի իրավիճակը միջազգային համակարգը հողային բաժանումի կամ պահանջատիրութեան նոր ճնշումներու եւ հակամարտութիւններու առջեւ կը դնէ, որոնց ծայրը կրնայ հասնիլ մինչեւ մեծերու պետական սահմաններուն:

Ղարաբաղի հիմնախնդիրը, իբրեւ Ադրբեջանի կազմէն ներս փոքրամասնութեան իրաւունքի հարց, այդ հողատարածքի հայկական դիմագիծի պահպանման մղումով՝ անմիջական ու հեռահաս, աննպաստ եւ աղիտալի հետեւանքներ կրնայ ունենալ:

Սակայն Ղարաբաղի հիմնախնդիրը՝ ամենալայն ինքնավարութեան պայմաններուն տակ, Հայաստանի երաշխաւորութեամբ եւ միջամտութեան կարելիութիւններով կա-

րող է նպաստաւոր իրավիճակ ստեղծել: Անկախութեան տարբերակէն վերջ, կիսանկախութեան հասնող լայն ինքնավարութեան տարբերակը ընդունելի, հաւանական եւ ժամանակաւոր լուծում կը բերէ խնդրին: Միջազգային բաժանարար ուժերու ներկայութիւնը ինքնավարութեան այս տարբերակը կ'ամրացնէ՝ թէ կը տկարացնէ, սլետք է սպասել եւ տեսնել շրջանային եւ միջազգային դերակատարներուն շահերու փոխյարաբերութիւնը ի՞նչ ուղղութիւն պիտի առնէ: Ղարաբաղը իբրեւ քաղաքական միաւոր՝ կ'ընթացայ դէպի ինքնավարութեան եւ անկախութեան միջեւ գտնուող ժամանակաւոր իրավիճակի մը: Յառաջիկայ տարիներու կամ տասնամեակներու ընթացքին տեղի ունեցող շրջանային եւ միջազգային եղելութիւններու թաւալումը պիտի ճշդէ Ղարաբաղի հիմնախնդրին վերջնական հանգրուանը: Այսօրուայ հանգրուանին ձեռք բերուած նպաստաւոր լուծումը կը պատրաստէ յաջորդ նպաստաւոր լուծումը, եթէ հարցի լուծման տուեալներուն մէջ յատկանշական փոփոխութիւններ տեղի չունենան: Այս վերլուծումը ակնյայտ կը դարձնէ երկու տարբերակներ, որոնք կարելի կը դարձնեն Ղարաբաղի հողային եւ ազգագրական հայկական դիմագծի պահպանումը: Առաջինը՝ անկախութիւնն է, իսկ երկրորդը՝ ամենալայն ինքնավարութիւնը առանց գործնական հակակշռի Պաքուի կողմէ:

Որպէս եզրայանգում, Ղարաբաղի հիմնախնդրի տեսական վերլուծումը երեւան կը բերէ հարցի վրայ որոշիչ դեր ունեցող փոփոխական ազդակները, որոնք հնարաւոր կը դարձնեն խնդրի լուծման տարագներու զարգացումն ու քննութիւնը:

1995 թ.:

Սոնրեալ, Կանադա

Cahiers de Recherche Sociologique. Ethnicité et nationalismes, nouveaux regards, Montréal, UQAM, No. 20, 1993, 253 pages.

Carment, David and James, Patrick. «Internal Constraints and Interstate Ethnic Conflict», *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 39, No. 1, March 1995, pages 82—109.

Chabot, Jean-Luc. *Le Nationalisme*, Paris, PUF, 1993, 126 pages.

Chazan, Naomi. «Approaches to the Study of Irredentism». *Irredentism and International Politics*, Boulder, Colorado, Lynne Rienner, 1993, pages 1—21.

Fraser, N., Hipel, K., Jaworsky, J., and Zuljan, R. «A Conflict analysis of the Armenian-Azerbaijani Dispute», *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 34, December 1990, pages 652—677.

Gellner, Ernest. *Nations et nationalisme*, Paris, Payot, 1983, 208 pages.

Gobble, Paul. «Russia and its neighbours», *Foreign Affairs*, Spring 1993.

Goltz, Thomas. «Letter from Eurasia: The Hidden Russian Hand», *Foreign Policy*, No 92, Fall 1993, pages 92—116.

Groupement pour les droits des minorités. *Les Minorités à l'âge de l'État-nation*, Paris, Fayard, 1985, 320 pages.

Gurr, Ted Robert. «Peoples against States: Ethnopolitical conflict and the changing World System» *International Studies Quarterly*, Vol. 38, No. 3, September 1994, pages 347—377.

Halperin, Morton and Scheffer David. *Self-determination in the New World Order*, Washington, Carnegie Endowment for International Peace, 1992, 178 pages.

Hannum, Hurst. *Autonomy, Sovereignty, and Self-determination, The accomodation of conflicting rights*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1990, 503 pages.

Heraclides, Alexis. *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, London, Frank Cass, 1991, 291 pages.

Jouve, Edmond. *Le Droit des peuples*, Paris, PUF, 1982, 127 pages.

Noreau Défarge, Philippe. «L'Organisation des Nations Unies et le droit des peuples à disposer d'eux-mêmes», *Politique Etrangère*, No. 3, Automne, 1993, pages 659—671.

Smith, Anthony. *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, Basil Blackwell, 1986, 312 pages.

Société Québécoise de Science Politique. *La politique étrangère des grandes puissances après la guerre froide*, Montréal, no. 24, 1994, 207 pages.

Toporovski, Igor. «La Communauté des États indépendants et le maintien de la paix», *Relations Internationales et Stratégiques*, No. 13, Printemps 1994, pages 127—137.

Van Evera, Stephen. «Hypotheses on Nationalism and War», *International Security*, Vol. 18, Spring 1994 pages 5—39.

Yerasimos, Stéphane. «Caucase: le retour de la Russie», *Politique Etrangère*, Printemps 1994, pages 61—86.

Yerasimos, Stéphane. Questions d'Orient. Frontières et minorités des Balkans au Caucase, Paris, La Découverte, 1993, 247 pages.

Yonah, Alexander and Friedlander, Robert (editors). Self-Determination: National, Regional, and Global Dimensions, Boulder, Colorado, Westview Press, 1980, 392 pages.

ՔՈՎԱՆՊԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հեղինակի մասին	3
Յտուաչաբան	5
Ա մ ա ս. Քաղաքական զարգացումներն ու անոնց սկզբունքային սահմանումը	8
1 — Ազգ եւ ազգային խմբաւորումներ	11
2 — Ազգայնականութիւն	14
3 — Ազգ-պետութիւն յղացքը	17
4 — Ազատ ինքնորոշման իրաւունքը	19
Բ մ ա ս. Ղարաբաղի հիմնախնդիրը եւ իր բազմերես բնոյթը	27
1 — Ղարաբաղի հիմնախնդիրը՝ հայկական հողային պահանջատիրութեան անբաժան մասը	27
2 — Ղարաբաղի հիմնախնդիրը՝ անջատողական թե՛ ազատ ինքնորոշման պարագայ	32
3 — Ղարաբաղի հիմնախնդիրը՝ փոքրամասնութեան մը իրաւունքի ճանաչման տարագի տակ	35
4 — Ղարաբաղի հիմնախնդիրը՝ ինքնավարութեան տարագի տակ	40
Գ մ ա ս. Ղարաբաղի հիմնախնդիրը միջազգային եւ շրջանային ազդակներու լոյսին տակ	44
1 — Ղարաբաղի հիմնախնդիրը՝ Կովկասի ռազմագիտական կարեւոր դիրքին տեսանկիւնէն	44

2 — Ղարաբաղի հիմնախնդիրը՝ նախկին Խ. Միության հողային եւ սահմանային հարցերէն մին	47
3 — Ղարաբաղի հիմնախնդիրը՝ միջազգային տնտեսական շահերու ծիրին մէջ	57
4 — Ղարաբաղի հիմնախնդիրը՝ սահմաններու անձեռնմխելիութեան եւ ազատ ինքնորոշման սկզբունքներու հակադրութեան լոյսին տակ	59
ա) Սահմաններու անձեռնմխելիութեան սկզբունքը	59
բ) Ժողովուրդներու ազատ ինքնորոշման սկզբունքը՝ ներկայիս	61
Վերջաբան	71
Լրացուցիչ գրականութիւն	74

Հեղինակի հասցեն՝

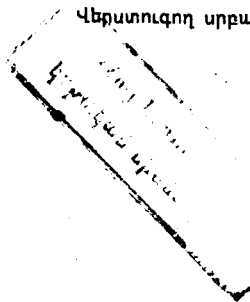
ANTRANIG BEDROSSIAN

11766 de Pourincourt
 Montréal, Québec
 Canada H3M—2A3

Téléphone: (514) 333-1609

Fax: (514) 333-4789

Խմբագիր ԳՐԻԳՈՐ ԶԱՆԻԿՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր ՄԵԽԱԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Վերստուգող սրբագրիչ ԳՈՂԱՐ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

Հրատարակչության հասցեն՝
«ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ» տպագրատուն
Երևան, Մելիք-Ադամյան, 1:
375010, Erévan, rue Melik-Adamian, 1,
République d'Arménie